

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

OKTOBER 1984 NUMMER 10

Indhold

H. P. Hansen: Fra Ejderkanalens første år	285
Ole Harck: Om jøderne i Nordslesvig	292
H. V. Gregersen: Da Gustav Johannsen i 1886 kåredes til rigsdagskandidat	300
Ingo Pauli: Læserbrev	303
Torben Glahn: I Sydslesvig under Napoleonskrigen	304
Svundne tiders rejsende oplever Sydslesvig	
Bog anmeldelser	306
Grænselandsdagbog	314

Historisk Samfund for Sønderjylland

Sønderjysk Månedsskrift

fylgte 1. juli 1984 60 år. Som jubilæumsgave tilbyder vi et »Jubilæumsabonnement«. Brug vort tilbud som en god gave til venner og bekendte, der fortjener en lille opmærksomhed. For kun 30 kr. vil man få tilsendt dette års sidste 5 numre, i alt ca. 200 sider med afvekslende stof. Et årsabonnement koster 95 kr. Jubilæumsabonnementet kan bestilles hos ekspeditionen, tlf. (04) 62 46 83.

Hans H. Worsøe: Slægtshistorie i Sønderjylland

Et nyt oplag udkommer snart. Bogen er på 127 sider. De mange billeder sammen med det ledsagende teksthæfte giver en indføring i læsning af gotisk håndskrift. Pris for bogen: 60 kr. Teksthæftet: 15 kr. Kan bestilles hos ekspeditionen, tlf. (04) 62 46 83.

Herrnhuter-Samfundet i Christiansfeld

Bogen om Herrnhuter-Samfundet blev meget hurtigt udsolgt. Den bliver nu genoptrykt (oplag 300); de to bind – 800 sider – er illustreret med mere end 200 billeder. Pris 260 kr. for bind I og II incl. moms + forsendelse. Kan bestilles hos ekspeditionen, tlf. (04) 62 46 83.

Peter Grau Møller: Udkiftningen i Sønderjylland og dens sociale og økonomiske følger

Udkommer om kort tid. Bogen er et vigtigt bidrag til lokal- og landbohistorien. Offset-tryk. 150 sider. III. Pris for medlemmer og abonnenter 45 kr. (+ forsendelse). Boghandlerpris 75 kr. Kan bestilles hos ekspeditionen, tlf. (04) 62 46 83.

Haderslev Museum

Dalgade 7. Tlf. 04-52 75 66

Åbningstider: Tirsdag-fredag kl. 10-17.

Lørdag og søndag kl. 12-17.

UDSTILLINGER

7/10-27/10: Tjekkisk maleri og skulptur samt Adolf Borns grafiske værker. Arr.: Haderslev Kunstforening.

3/11-2/12: Ib Geertzen udstiller. Arr.: Haderslev Kunstforening.

10/12-27/1: »Indisk Legetøj« ved etnografen Anne Grethe Ottowar.

MUSEET ARBEJDER

Onsdag den 31/10 kl. 19.30: »Hvad mulden gemmer«. – Om det arkæologiske arbejde fra spadestik til bogstav. – Museumsinspektør Steen Andersen.

Onsdag den 7/11 kl. 19.30: »Bevar mig vel«. – Med eksempler og rundvisning fortælles der om museets arbejde med konservering og bevaring. – Konservator Lizzi Thamdrup.

FOREDRAG

Onsdag den 24/10 kl. 19.30: Museumsinspektør Jørgen Slettebo, Sønderborg: Sønderjyllands forsvar omkr. 1500-1815.

Onsdag den 28/11 kl. 19.30: Museumspædagog Inge Adriansen, Sønderborg: Sønderjyllands forsvar 1815-1920.

Tilbud fra Folkeuniversitetet i Sydslesvig

6.11.1984: Mogens Krustrup: Le Corbusiers kapel i Ronchamp.
(Flensborg. Ansgar kirkes menighedssal, Åbenrågade, kl. 20).

7.11.1984: H. V. Gregersen: Oksehandelen i vort lands historie.
(Husum Nystaden Husumhus Biblioteket kl. 20).

12.11.1984: Bengt Johnsson: Kingo i 350-året for hans fødsel. (Flensborg, Duborgskolen kl. 20).

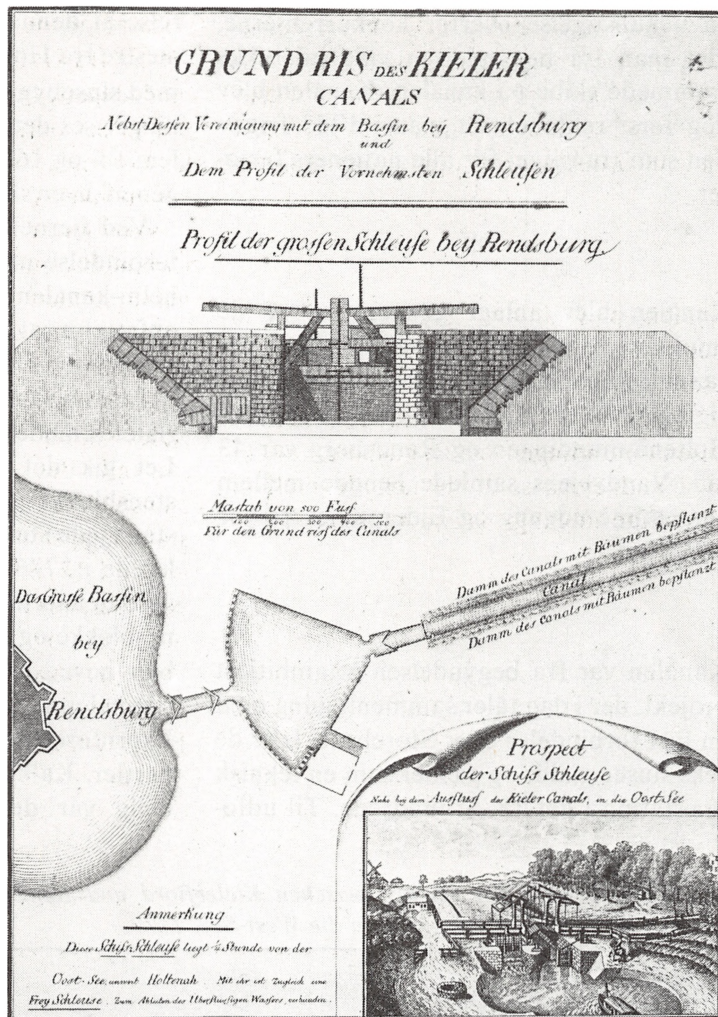
19.11.1984: Bengt Johnsson: Kingo som salmedigter. (Flensborg, Duborgskolen kl. 20).

25.11.1984: Bengt Johnsson: Afsluttende forelæsning/koncert. (Flensborg, Helligåndskirken kl. 20).

Gebyr: DM 2,50 pr. forelæsning. Oplysninger: Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Tlf. 17953.

Snit af og plan over den store sluse ved Rendsborg og den tilsluttede kanal.

Fra Ejderkanalens første år

Af H. P. HANSEN

Diskussionen om en vandvej mellem Østersø og Vesterhav er gammel, men først med Ejderkanalen, der var et enestående stykke ingeniørarbejde, blev forbindelsen en realitet.

Værkfører H. P. Hansen, Sønderborg, der er medlem af Canal-Verein, fortæller om Kanalen og knytter oplysningerne til en række gamle billeder, der dels hører hjemme på Det kgl. Bibliotek, dels på Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

De første planer om en forbindelse mellem de to have fortaber sig i middelalderen. Den endelige beslutning herom blev truffet 1776 af den danske regering. Begrundelserne herfor var bl.a. at afkorte den 300 sømil lange og farefulde omvej omkring Skagen. Ved sejlads fra det ene hav til det andet, ville der altid kunne findes en sikker havn, hvor skibene kunne søge beskyttelse i krigstid. Sidst men ikke mindst ville den nye vandvej skaffe monarkiets handlende

en begunstigeelse overfor konkurrenterne, idet man fra begyndelsen ville udelukke fremmede skibe på kanalen. Kanalen blev dog først rentabel, da man i 1785 frigav den som transitvej for alle nationers fartøjer.

*

Kanalen blev anlagt gennem en af de smukkeste egne i landet og dannede i det væsentlige en naturlig grænse mellem Slesvig og Holsten. Kanalstrækningen mellem Holtenå-mundingen og Rendsborg var 43 km. Vandvejens samlede længde mellem den østlige udgang og Ejderens barre var 180,5 km.

*

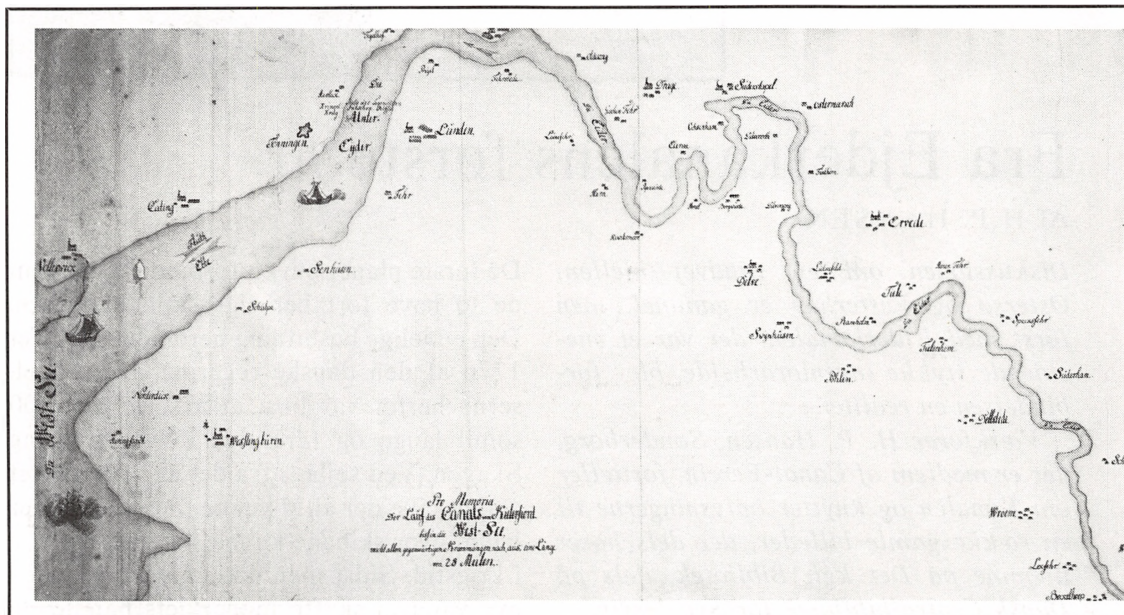
Kanalen var fra begyndelsen et ambitiøst projekt, der i dag tåler sammenligning med en fast forbindelse over Storebælt. Især de seks sluser gjaldt og gælder som en teknisk præstation i det 18. århundrede. Til udfø-

relse af denne opgave var der hidkaldt to mestre fra Holland, der begge var velkendt med slusebyggeri. På bevarede arbejdstegninger ses det, at der skulle anvendes mellem 14- og 1600 bøgestammer til piloteringen af hver sluse.

Ved fjernelse af en af de gamle sluser i forbindelse med bygningen af Kaiser Wilhelm-kanalen 1893-94, kom man til den opfattelse, at den var opført på 2200 egestammer!

Indkøb af de store mængder byggematerialer stillede store krav til byggeledelsen. Let gik det med anskaffelsen af sandstensblokke til bl.a. slusedækningen. Det statsejede stenbrud på Bornholm havde allerede i 1776 erklæret sig i stand til at levere det fornødne kvantum, i alt ca. 2255 m³ blokke og plader. De fornødne mursten blev hovedsageligt leveret af teglværkerne i kanalområdet, men også fra værker ved Ekernførde og Flensborg købtes anelige partier. Kalk blev leveret fra Fakse og endelig var der hjemkøbt et større parti

»Plan der Gegend des Canals zwischen Kielerfiord und Rendsburg wie auch vom Lauf der Unter-Eyder von Rendsburg bis in die West-See. 1779.«

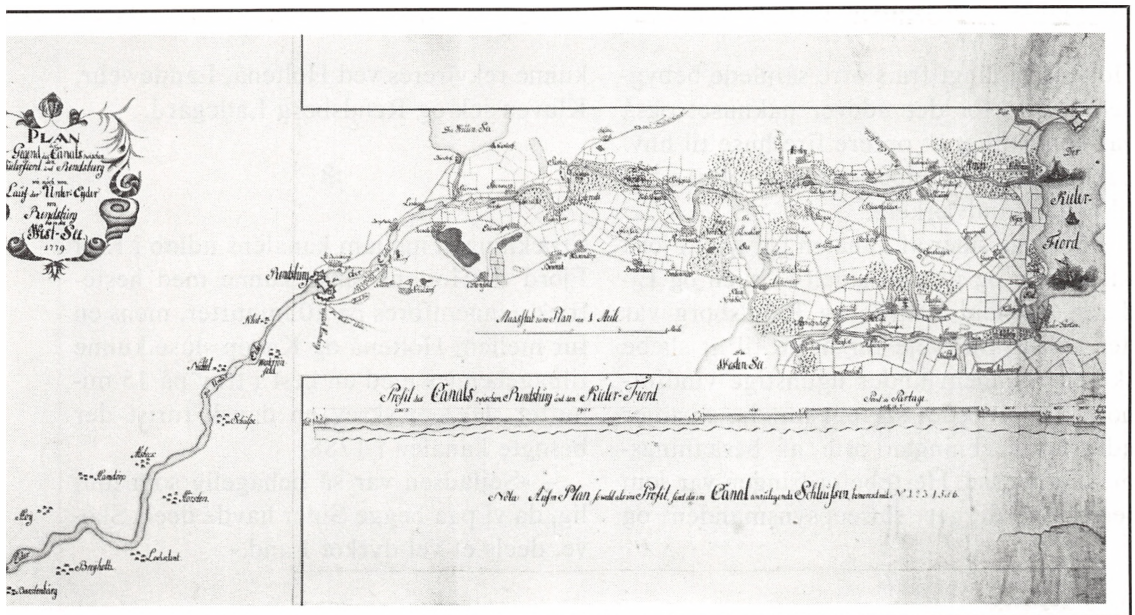

C.W. Eckersberg har skitseret herresædet Knoop med Ejderkanalen i forgrunden. I baggrunden kan den ene af kanalens seks sluser akkurat ses.

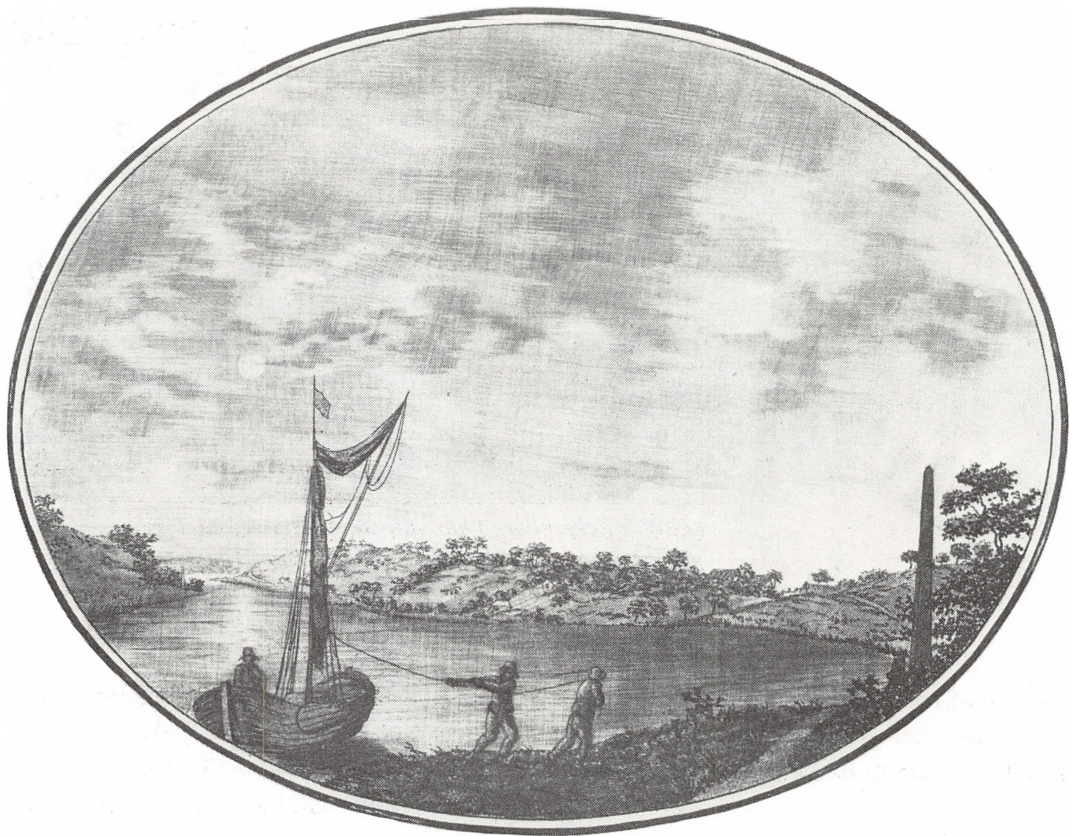
»vandklinker« fra Holland. Største leverandør af tømmer var greve Fr. v. Baudissin på godset Knoop hvis store bøgeskove lå i nærheden.

21. juni 1895 åbnede kejser Wilhelm II den nye Nord-Østersø kanal, der fik navnet »Kaiser Wilhelm-Kanal«. Dermed var den veltjente Ejderkanal gået over i historien.

På tegningen af kanalprofilen, der er indsat i kortets hjørne nederst til højre, ser man placeringen af sluserne og den vandhøjde, skibene skulle løftes op til. Skibene skulle så at sige op over en bakke.

Indsejlingen ved Holtenå med obelisk

Holtenå lå langt fra større samlede bebyggelser, hvorfor det udover pakhuset også var nødvendigt at opføre fire huse til hhv. pakhusskriver, toldbetjent, kontrollør og et til nogle håndværkere.

På begge sider af kanalen fra Kiel Fjord til Föhrde og på nordsiden af søen og Ejderen, mellem Föhrde og Rendsborg var der anlagt trækveje for heste til at slæbe skibene gennem under ugunstige vindforhold. Drejede det sig om mindre fartøjer udførtes slæbningen ofte af besætningsmedlemmerne. Hestebefordringen var som regel overdraget sluseopsynsmanden og

kunne rekvireres ved Holtenå, Landwehr, Kluvensick og Rendsborg Ladegård.

*

Strækningen mellem kanalens udløb i Kiel Fjord til Holtenå sluse kunne med hestetræk gennemføres på 10 minutter, mens en tur mellem Holtenå og Knoop sluse kunne tilbagelægges med en hest i trav på 15 minutter. Herom skrev en dansk turist der besøgte kanalen i 1788:

– »Sejladsen var så behagelig som mulig, da vi paa begge Sider havde deels Skove, deels et vel dyrket Land.«

Slusen ved Königsförde

Ved alle sluser blev der opført et hus med tilhørende have til vogterne, der også havde tilladelse til at holde værtshus som en biindtægt.

Arbejdscommissionen fandt, at de bedst egnede til sluse- og brovogtere ville være nogle af de tømrere som havde været med til opførelsen, idet de ville have forstand på vedligeholdelsen af anlæggene.

*

Kanalen kom i én henseende til at virke hæmmende for samfærdselen, idet den var langt bredere end den tidligere Levenså. Derfor var der også fra begyndelsen regnet

med, at der skulle etableres overgange, hvor de vigtigste færdselsårer krydsede kanalen. Af hensyn til skibenes passage var det nødvendigt at opføre broerne som klapbroer. De opførte broer var af den type, som dengang var og endnu er almindelige i Holland, nemlig med klapper, der afbalanceredes af et ikke særligt svært system af bjælker, der virkede som kontravægte og uden større besvær kunne åbnes ved håndkraft. Sluserne kunne ligeledes betjenes af en enkelt mand og passeres af almindelige kanalfartøjer på 10-15 minutter.

Billedet er formentlig af slusen ved Königsförde.

Rendsborg »Nedre Ejder-Bolværk« med sluse og toldbygningen fra 1784

For Rendsborg fik Ejderkanalen en uvurderlig betydning. Fra en tilstand som hensovende fæstningsby accelererede staden op til en moderne handels- og industriby med en række virksomheder, først og fremmest »Carlshütte«, der 1864 beskæftigede over 500 ansatte. Ejdersejladsen og den gamle kanal indtager da også en særstilling i byens ældre krønike. Slusen ved Rendsborg var stedet, hvor den kunstigt – i forbindelse med søer og vandløb – skabte vandvej blev »rigtig« Ejder. Her festede og overnattede kanalkommissionen undervejs med kanalfartøjet »Rendsborg« ved indvielsen af kanalen 19. oktober 1784.

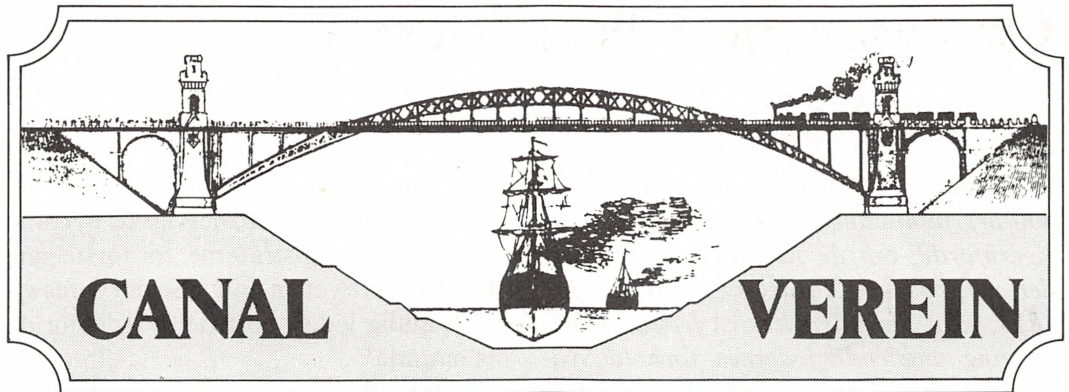
Indvielsen var oprindeligt planlagt til 18.

oktober hvor kanalskibet og et følgefartøj indledte sejladsen fra Holtenå kl. 6 morgen. Hvert skib blev trukket af fire heste. Men på grund af vedholdende modvind skred færden kun langsomt frem, og selskabet måtte overnatte i Kluvensick. Klokken 6.30 næste morgen fortsatte rejsen, og endelig kl. 13.30 kunne der lægges til ved slusen i Rendsborg.

*

1. februar 1864 udløstes første skudveksling ved Ejderens palisadeport i den tysk danske krig. 1872 passerede 5.222 skibe kanalen.

CANAL-VEREINs bomærke symboliserer højbroen ved Grünenthal. Stedet var tidligere et vigtigt trafikknudepunkt og eneste farbare overgang på handelsvejen mellem Ditmarsken og Holsten. Her kunne man passere både Giselå og Holstenå, begge forsvandt ved Nord-Østersø Kanalens anlæg.

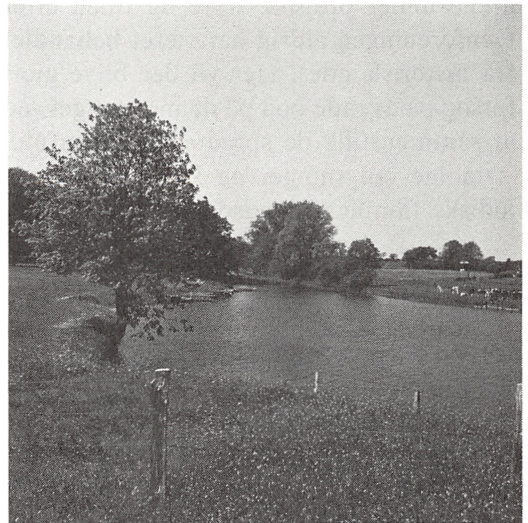
16. april 1980 stiftedes **CANAL-VEREIN** i Rendsborg gamle rådhus. Det var borgmester H.-H. Beisenkötter og foreningens senere formand dr. E. J. Fürsen, Rendsborg, der havde taget initiativ til den stiftende generalforsamling. **CANAL-VEREIN** tæller idag over 500 medlem-

mer, heriblandt også en del danske. Foreningen har bl.a. til formål, at værne og pleje de kultur- og bygningshistoriske levninger af den gamle Ejderkanal.

Håndværkere er netop i disse dage i færd med at lægge sidste hånd på en omfattende restaurering af slusen i Rathmannsdorf; opgaven er foranlediget af **CANAL-VEREIN**, og udgifterne til restaureringen beløber sig til ca. 1,25 mio. DM.

Foreningens årsskrift »Mitteilungen des **CANAL-VEREIN**s« indeholder kanalhistorisk stof af høj karat. Naturligvis vil foreningen også markere kanalens 200-årsdag på behørig vis.

Parti fra Bovenå med rester af den gamle Ejderkanal. (Foto Th. Peters, Kollund).

Om jøderne i Nordslesvig

Af OLE HARCK

I anledning af Mosaik Trossamfunds 300-års jubilæum skriver dr. Ole Harck, Egernførde, om de forholdsvis få jøder, der var bosat i Nordslesvig i årene før 1854, hvor der udstedtes en frisindet forordning angående jødernes forhold svarende til forordningen fra 1814, der gjaldt for kongeriget.

Efter foredrag, som jeg har holdt om »Jøderne i hertugdømmerne« forskellige steder i Sønderjylland, blev der flere gange rejst spørgsmål i tilknytning til jødiske familier bosat i området mellem Kongeåen og Skelbækken. Generelt gælder, at vor viden om enkeltboende jøder i Nordslesvig er ringe, idet der intet sted fandtes et tilstrækkelig stort antal personer, der tilhørte den mosaiske trosretning, så man kunne slutte sig sammen til en menighed. Jødernes forhold i perioden inden emancipationen i 1854 er ganske vist flere gange beskrevet i korte beretninger fra byerne Tønder, Haderslev og Åbenrå, mens udviklingen i den følgende tid fra 1854 til 1864, årene under prøjsisk styre og tiden efter Genforeningen aldrig har været behandlet fra historisk side¹. Her vil der blive gjort forsøg på at råde bod på denne mangel ved at sammenstille de spredte og ofte ufuldstændige oplysninger og kilder om de få jødiske familier i landsdelen, som det har

været muligt for mig at finde frem til².

I 1803 blev de nordslesvigske byers lokaløvrighed, magistraterne, for første gang officielt afkrævet en udtalelse om deres syn på en mulig jødisk bosættelse indenfor deres område³.

Baggrunden for denne opfordring til hvert eneste bystyre i hertugdømmerne var et forsøg på ovenfra at lempe kårene for de jøder, der var bosat inden for helstatens område. Man ønskede dels en mere liberal bosættelsespolitik, hvorefter det skulle være jøder tilladt at tage ophold også udenfor de dertil bestemte byer, dels ønskede man en dygtiggørelse af jødisk ungdom indenfor andre erhverv end den traditionelle sjakren fra dør til dør. De efter datidens forhold frisindede tanker bag disse planer udgik fra rigets daværende kronprins, den senere Frederik VI. I 1814 førte de til jødernes emancipation i selve kongeriget, mens en tilsvarende ordning for hertugdømmernes vedkommende kunne forhindres blandt andet af det Tyske Kancelli i København. Som led i denne politik lod statholderen på Gottorp, Carl v. Hessen,

1. L. Andresen, Juden in Tondern. Heimatblätter aus Nordschleswig 1940, side 39 ff.; Th. O. Achelis, Juden in Hadersleben. Heimatblätter aus Nordschleswig 1943, side 117 ff.; H. V. Gregersen, En åbenråsk magistratudtalelse fra jødeemancipationens tid. Sønderjysk Månedsskrift 35, 1959, side 34 ff.

2. Sammenstilling af litteratur om jøderne i hertugdømmerne: O. Harck, Forskning i Nordtyskland. Dansk jødisk historie, hefte 12, 1983, side 4 ff. O. Harck, Jüdische Denkmäler in Schleswig-Holstein. Kiel 1980.

3. A. Linvald, Die dänische Regierung und die Juden in Dänemark und den Herzogtümern um den Anfang des 19. Jahrhunderts. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte (ZSHG) 57, 1928, side 292 ff., især side 348 ff.; W. Hahn, Der Kampf schleswig-holsteinischer Städte gegen die Judenemanzipation. ZSHG 77, 1943, side 308 ff. (tendentios).

Historisk billede af Frederiksstad synagoge, der blev opført i 1845. Det er bygningen bagest på højre side af gaden. Foto: Byarkivet i Frederiksstad.

forskellige spørgsmål udarbejde i 1803, som de enkelte købstæder skulle besvare. Man ønskede at vide, hvorvidt man fra købstædernes side mente at kunne ophæve de lokale købmandsgilder og håndværkerlag. Ingen af disse standsorganisationer optog jøder som medlemmer, og således udelukkede man hele denne befolkningsdel fra byernes almindelige næringsliv.

Dernæst ville regeringen vide, om magistraterne kunne være med til at fremme jøders ophold indenfor deres byområde og samtidig give dem adgang til datidens borgerlige erhverv, altså almindelig handel og håndværk.

Endelig prøvede man at få klarlagt, om magistraterne kunne og ville fremme jøders uddannelse indenfor et håndværk således, at de siden efter endt uddannelse kunne udøve deres fag på lige fod med kristne.

For de nordslesvigske byers vedkommende viser de indgåede svar forskellige standpunkter: Bystyret i Åbenrå meddelte kort, at en jødisk bosættelse i byen ikke måtte belaste byens fattigkasse; i Haderslev var man mere afvisende, mens magistraten i Sønderborg, hvor der dengang ingen jøder var bosat, mente, man skulle fare med lempe. Tønders negative svar indeholder derimod en udførlig argumentation bygget på religiøse og patriotiske fordomme og henviser til mulige skadelige følger for byens erhvervsliv, hvis jøder deltog i den vestslesvigske bys handel.

Den nytænkning, der oprindeligt lå bag forespørgslen fra København, havde omkring århundredskiftet ikke vundet indpas i de nordslesvigske byers etablerede kredse, til trods for, at man f.eks. både i Haderslev og Tønder siden midten af 1700-tallet gang på gang var blevet kon-

fronteret med ansøgninger om opholdstilladelse fra jødisk side. Samtlige ønsker i den retning havde man – bortset fra tilladelser til besøg af kortere eller længere varighed, f.eks. i forbindelse med markedsdage – afvist⁴.

Der findes derfor kun ganske få oplysninger om jøder i Nordslesvig fra tiden før 1803. Nogle enkelttilfælde kan nævnes: Meddelelser om et mord på en jøde, der rejste mellem Tønder og Kiel før år 1700, og om en jødes ophold i Tønder arrest i 1750⁵. En i Haderslev afdød jøde kaldet Michel blev begravet på den israelitiske kirkegård i Westerrönfeld ved Rendsborg i 1765 (25. Ellul 5525 efter mosaisk tidsregning); samme sted blev en trosfælle, Levi, der var druknet i Sønderborg, bisat den 10.11.1800.⁶ På kirkegården i Fredericia begravedes endelig den 23.7.1795 Salomon Heckscher, født i Altona, død i Haderslev⁷. Nærmere oplysninger om disse personers ophold i de nævnte købstæder mangler.

Udviklingen i årene efter statholderens og dermed cancelliets sikkert ikke særlig alvorligt mente initiativ synes dog at vise en ændret indstilling, der sandsynligvis genspejler den positive udvikling på dette område i selve kongeriget.

Fra 1810 opnåede således enkelte jødiske købmandsfamilier opholdstilladelse i flere nordslesvigske byer enten ved kongens hjælp mod byens afgørelse (Tønder 1812-13), borgmesterens tilskyndelse (Åbenrå 1811) eller med magistratens samtykke (Haderslev 1810)⁸.

I 1835 boede der 49 jøder mellem Kongeåen og Skelbækken; de var bosat i seks købstæder, flækker og sognebyer (tabel 1); 36 år senere var det samlede tal kun steget med fem, til trods for de mellemliggende års begivenheder⁹.

Tilladelsen til at bosætte sig i en nordslesvigske købstad var altid betinget af afgifter eller rentefri kreditydelser til kongens kasse (Tønder, Haderslev) og krav om køb af fast ejendom på opholdsstedet. Dette sidste var en slags garanti for, at jøderne ikke ville falde byernes fattigkasse til last (Tønder, Åbenrå). Herved fik man ligeledes på naturlig måde begrænset ansøgningernes antal, idet ubemidlede personer på forhånd var udelukket fra at få opholdstilladelse. I erhvervsmæssig henseende dominerede af samme grund jødiske købmandsfamilier, der efter alt at dømme opnåede en vis velstand og agtelse indenfor de lokale bysamfund. Kun i Haderslev kendes i tiden op mod emancipationen til en jødisk håndværker, der arbejdede som sadelmager.

Indenfor den lille gruppe modstod man – tiltrods for det manglende daglige samvær med trosfæller i synagogen – tidens almindelige assimilationstendenser. Jødisk skik og brug bibeholdtes så vidt, der var mulighed herfor. Ifølge et notat hos Altonas overrabbiner Jacob Ettlinger (1836-1871) viede Slesvigs »underrabbiner« Isaac Hirsch i 1839 ægtefolkene Benjamin Bendit fra Svendborg og Hanna Levy fra Åbenrå i brudens hjemby. Om en anden jødisk familie i samme by berettes fra denne tid, at deres hjem stod åbent for sjakrende jøder i påskedagene og ved løvsalsfesten, så der har sikkert fra tid til anden været mulighed for at samle de fornødne ti mænd, det antal der er krævet, hvis man

4. Th. O. Achelis, anf. sted. side 117; L. Andresen, anf. sted. side 40.

5. L. Andresen, anf. sted. side 39-40.

6. Landesarchiv Schleswig, Abt. 150.3.24-25.

7. Jul. Margolinsky, Jødiske dødsfald i Danmark 1693-1976. København 1978, side 574 ff.

8. H. V. Gregersen, anf. sted. side 35.

9. W. Victor, Die Emanzipation der Juden in Schleswig-Holstein. Wandsbek 1913, Anla-ge A.

Gravsten over ægteparret Fanny og Raphael Mendel Levy fra Gråsten. Frederiksstad jødekirkegård.

ønsker at holde en egentlig gudstjeneste¹⁰.

Flere jøder, der var bosat i Nordslesvig, blev begravet på den mosaiske kirkegård i Fredericia i denne sidste fase af »før-emptionstiden«. Fra Haderslev førtes i 1826, 1832, 1837, 1841 og fra Åbenrå i 1833, 1834 og 1838 døde jøder til den kongerigske by ved Lillebælt. Fortegnelsen over begravelser på Fredericia jødekirkegård indeholder udover navn og dødsdag ikke mange supplerende oplysninger om de begravede personers forhold. Af interesse i denne sammenhæng bør alene en bisættel-

se fra 1826 fremhæves, hvor den afdøde, købmand Hirsch Dessauer, kom fra Gråsten, men var død i Haderslev¹¹. På samme måde findes der i Frederiksstad-menighedens register fra før 1854 enkelte personoplysninger fra det nordslesvigske område, f.eks. en barnefødsel i Løgumkloster og en begravelse fra Gråsten¹².

Den 8. februar 1854 udstedtes endelig »Forordningen for Hertugdømmet Slesvig, angaaende Jødernes Forhold«¹³. Med denne forordning blev alle privilegier og særrettigheder sat ud af kraft, som jøderne siden de første trosfæller i 1675 fik lov til at tage ophold i hertugdømmets eneste reli-

10. E. Dukess, Die Gemeinden und ihre Beamten der Provinz Schleswig-Holstein während der Amtszeit des Altonaer Ober-rabbiners Jacob Ettlinger vom Jahre 1831-1871. Jahrbuch für die jüdischen Gemeinden Schleswig-Holsteins 3, 1931-32, side 19; H. V. Gregersen, anf. sted. side 36.

11. Jul. Margolinsky, anf. sted. side 574 ff.

12. Landesarchiv Schleswig, Abt. 196, 43-44.

13. Chronologische Sammlung der im Jahre 1854 ergangenen Verordnungen etc. für das Herzogtum Schleswig, side 124 ff.

giøse fristad – Frederiksstad – havde levet under. I nationalpolitisk henseende lå den hidtil upåagtede bestemmelse om, »at der, som en Følge af de nuværende Forhold, træffes Foranstaltninger til Ophævelse af den jødiske Ret i Altona for bemeldte Vort Hertugdømmes vedkommende« sikkert på linie med den politik, som de kendte og fra tysk side ihærdigt bekæmpede sprogeskripter fra 1851, lagde op til. Den jødiske domstol i Altona var, som en fra statens side anerkendt og indsat institution til bilæggelse af stridsspørgsmål mellem jøder, enestående i Europa; dens afgørelser var bindende for alle jøder vest for Lillebælt, selvom der til tider opstod tvivl om rettens kompetence i enkeltsager¹⁴. Ved at ophæve denne domstol, dvs. overrabbinerens beføjelser i hertugdømmet Slesvig, blev der i jødepolitisk henseende lagt en grænse ved Ejderen. Denne politiske linie fulgtes siden op ved det senere omtalte valg af den første præst for jøderne i hertugdømmet (§ 16).

Ifølge forordningen fik jøderne, der ved fødsel eller på anden måde havde erhvervet hjemstedsret i hertugdømmet Slesvig, lov til at tage bopæl ethvert sted i Slesvig og her at »ernære sig paa lovlig vis«. Efter lovens ikrafttræden måtte jøderne rette sig efter almindelig retspraksis på samme måde som landets øvrige borgere. Forordningen indeholder også retningslinier for »Jødernes Religionsforfatning, Skole- og Fattigvæsen«. Dette afsnits vægtigste bestemmelse var, at samtlige jøder, der var bosat i hertugdømmet Slesvig, for eftertiden tilhørte én stor menighed med hovedsæde i Frederiksstad. Menighedens gejstlige skul-

le udnævnes af kongen, men aflønnes af samtlige skattepligtige jøder i hertugdømmet. I 1855 indsatte regeringen katheketen for de mosaiske menigheder på Fyn, Lolland og Falster, Ascher Daniel Cohen (1794-1862), som hertugdømmets første rabbiner. Cohen var født i Altona, men havde i en længere periode virket som lærer ved de mindre menigheder på de ovennævnte øer. I denne tid skrev han forskellige bøger, blandt andet en stadig vigtig og interessant retsvidenskabelig afhandling om »De mosaiske Troesbekjenderes Stilling i Danmark forhen og nu ...« (1837) og en gedigen fremstilling af treårskrigen fra 1848-50, der nærmest drypper af dansk-national patriotisme¹⁵. Når denne mand udpeges som gejstlig og lærer i den slesvigholstensk-dominerede menighed i Frederiksstad, så må dette valg have virket som en provokation. At forholdet ikke blev det bedste, viser den kendsgerning, at Cohen siden blev begravet i Odense, tiltrods for at han var død i Frederiksstad¹⁶.

Ifølge en skatliste fra 1856, der i tyverne blev fundet i byen Burgs arkiv af Altonas overrabbiner Dr. J. Carlebach, betalte følgende nordslesvigske jøder skat til fællesmenigheden i Frederiksstad¹⁷:

Åbenrå:	Købmand M. A. Marcus	20 rigsdalere
	Dr. med. M. Cohn	5 rigsdalere
	Buntmager G. Rosenberg	3 rigsdalere
	Modehandlersker G. & B. Marcus	3 rigsdalere
	Handelsmand Jacob Simon	1,48 rigsdalere
	Handelsmand Abraham Lippmann Levy	1,48 rigsdalere
Augustenborg:	Købmand Isaacksen	5 rigsdalere
Haderslev:	Købmand M. A. Cohn	12,48 rigsdalere
	Sadelmager M. A. Cohn	3 rigsdalere
Tønder:	Købmand G. S. Ratkau	5 rigsdalere

En af bestemmelserne i forordningen af 8. februar 1854 indeholdt endvidere kravet

14. G. Marwedel, *Die Privilegien der Juden in Altona*. Hamburg 1976, side 80 ff., især side 231 ff. (Generalprivileg 1731); G. Marwedel, *Das Altonaer Oberrabbinat und die Juden in Fredericia*. I: P. Freimark, I. Lorenz, G. Marwedel, *Judentore, Kuggel, Steuerkonten*. Hamburg 1983, side 98 ff.

15. A. D. Cohen, *Krigen i Aarene 1848, 1849 og 1850 og de faldnes Minde*. Odense 1851.

16. Jul. Margolinsky, *anf. sted* side 600.

17. J. Carlebach, *Zwei interessante Listen*. *Israelitischer Kalender* 3, 1928/29, side 49 ff.

om indretningen af et særligt jødisk familieregister med navnene på samtlige jøder i de enkelte byer. Dette skulle ajourføres af den lokale politiøvrighed.

Dernæst blev der oprettet familieprotokoller over fødsler, dødsfald og giftermål blandt jøderne i hertugdømmet. Disse skulle nedskrives efter et nøje fastlagt skema.

På Det sønderjyske Landsarkiv er bevaret en protokol fra Åbenrå med oplysninger fra tiden mellem 1855 og 1871¹⁸. Her findes navnene på 7 nyfødte drenge, 6 nyfødte piger, 4 døde mænd og samme antal døde kvinder. På nogle få undtagelser nær drejer det sig fortrinsvis om medlemmer af de ovennævnte, skattepligtige familier. Ved drengenes navne oplyses såvel fødselsdagen som datoen for omskærelsen. Udfor datoerne ved en af drengene findes iøvrigt tilføjet en senere bemærkning på dansk: »Udskrift udfærdiget d. 4.8.33.«; sandsynligvis har der været en forespørgsel til arkivet fra en tysk efterkommer, der har ønsket at få »orden« i familieforholdene, efter at de første antisemitiske nazilove trådte i kraft efter magtovertagelsen i januar 1933. Af stor interesse er de oplysninger, der gives i den indtil 1864 danskskrevne protokol, om Åbenrå-jødernes begravelsessted i årene mellem emancipationen og Sønderjyllands afståelse til Prøjsen i 1864. Ifølge protokollen blev tre af mændene bisat i Frederiksstad og den fjerde i Fredericia; for kvindernes vedkommende var forholdet omvendt.

Også andre jøder, der var bosat i Nordslesvig, benyttede Fredericia-gravpladsen efter den borgerlige ligestillings indførelse¹⁹: I 1857 begravedes en 33-årig sadelmager fra Haderslev og i 1871(!) en 42-årig gæstgiver – også fra Haderslev – på kirkegården ved Lillebælt. Antagelig har forbin-

delsen til Frederiksstad – sikkert som følge af datidens dårlige trafikforbindelser – været vanskelig at opretholde for de nordslesvigske jøders vedkommende.

Begravelsesregistre fra Frederiksstad er bevaret for perioden 1854 til 1874, men endnu ikke gennemarbejdet²⁰. Udover de anførte begravelser fra Åbenrå nævnes her bisættelse af jøder fra Tønder (1855: 51-årig huslærer), Sønderborg (1854: pige på trekvart år, datter af en polskfødt kemiker), Gråsten (1865: unavngivet barn på 5 dage) og Augustenborg (1874: 78-årig købmand). Hvorvidt der i de efterfølgende år har været andre begravelser, vides ikke, idet registrene ikke blev videreført fra menighedens side, og gravstenene på Frederiksstads gamle kirkegård ikke mere eksisterer²¹.

Fra perioden efter 1890 findes derimod flere gravsten på den yngre, stadig bevarede jødiske kirkegård i Frederiksstad med indskrifter, der viser tilknytning til nordslesvigske byer. Det drejer sig om sten sat over medlemmer af familierne Josias i Sønderborg og Gråsten og to søstre Nathan fra Åbenrå. Om den sidste begravelse fra Nordslesvig inden Genforeningen fortæles, at en Frederiksstad-vognmand med hestekøretøj brugte tre dage for at hente Ludwig Meier Josias' lig, da denne døde 80 år gammel mod slutningen af 1. verdenskrig²².

Folketællingslisterne fra 1871, 1885 og 1905 dokumenterer en større tilbagegang af jødiske borgere i løbet af disse 34 år²³. Mens der i 1871 fandtes 50 personer i hele

18. Landsarkivet Åbenrå, gruppe Folketællinger 25 a.

19. Jul. Margolinsky, anf. sted. side 574 ff.

20. Landesarchiv Schleswig, Abt. 196, 46-49.

21. K. Michelson, Anmeldelse af Hermann Hansen, Das alte Friedrichstadt. Mitteilungsblatt der Gesellschaft für Friedrichstädter Stadtgeschichte 23, 1983, side 192 ff.

22. H. Hansen, Unsere Friedrichstädter Juden. Frederiksstad 1976, side 28.

23. 1835: se W. Victor, anf. sted.; 1871: Die

Folketællingslister

Antal jødiske borgere i:	1835	1871	1885	1905	efter 1920
Åbenrå	15	9	13	11	
Haderslev	12	14	7	3	
Tønder	3	2	1	2	
Broager	2	-	-	-	
Gråsten	10	12	6	6	+
Augustenborg	7	7	-	-	
Sønderborg	-	6	9	8	+
Skodborg	-	1	-	-	
Toftlund	-	1	-	-	
Ladegårdsskov	-	2	-	-	
Vojens	-	-	-	2	
Nordborg	-	-	-	1	
Nordslesvig	49	54	36	33	

området nord for Flensborg fjord, der tilhørte den mosaiske trosretning, svandt tallet ind til 33 i 1905 fordelt på 7 kommuner. Kun i Åbenrå var jødernes antal forholdsvis konstant i disse årtier. Om i hvert fald en af disse Åbenrå-familier vides, at den prøvede på at leve i overensstemmelse med jødisk tradition, idet man her bl.a. brugte skikken med mezuzakapsler anbragt på hjemmets dørstolper²⁴.

Gemeinden und Gutsbezirke der Provinz Schleswig-Holstein und ihre Bevölkerung nach der Volkszählung 1871, Berlin 1874. 1885: Gemeindelexikon für das Königreich Preußen, Band VIII, Provinz Schleswig-Holstein, Berlin 1888; 1905: Gemeindelexikon für die Provinz Schleswig-Holstein. Volkszählung 1905, Berlin 1908.

24. Mezuzaaen består af et lille hylster, der indeholder en sammenfoldet pergamentrulle med hebræiske skriftsteder, bl.a. den jødiske trosbekendelse. Ifølge J. Blume, Dansk og/eller jøde? København 1972, side 100 bruges skikken med at anbringe en mezuzaa i hjemmet kun i ca. 33 % af Danmarks jødiske hjem, i den ortodokse del af menigheden dog hos samtlige familier.

Perioden mellem 1864 og 1920 kendetegnes i Tyskland blandt andet af mange jøders bortvenden fra den nedarvede tro. I den tyske kirkes statistik for årene 1900-1913 nævnes i denne forbindelse en barne-dåb i Haderslev, hvor begge eller en af forældrene betegnes som jøde²⁵.

Flere jødiske familier forblev i Nordslesvig efter Genforeningen. I en årsberetning, aflagt på de slesvig-holstenske menigheders fællesmøde i Wandsbek i 1929, anføres: »Für den Grenzbezirk Friedrichstadt mit Nordschleswig, der nicht nur allgemeinpolitisch, sondern auch jüdischpolitisch – auch jenseits der Landesgrenze wohnen zum Bezirk gehörende Juden – von grosser Bedeutung ist, wurde am 1. November 1928 ... ein Bezirksrabbinat ... Friedrichstadt-Flensburg ... errichtet.« Problemet »Nordslesvig« berørtes åbenbart i den efterfølgende diskussion, idet den nyudnævnte rabbiner for området, Dr. B. Cohen, spurgte i forsamlingen, om han skulle opsøge de medlemmer af Frederiksstadmenigheden, der var bosat nord for grænsen²⁶. Hvor intensiv forbindelsen har været i disse år, vil sikkert aldrig kunne oplyses. Hverken ud fra de følgende årsberetninger eller igennem de forholdsvis korte regnskabsoversigter er det muligt at få mere viden om denne sag.

En gravsten på Frederiksstads yngre jødekirkegård over ægteparret Fanny og Raphael Mendel Levy, der døde i Gråsten i årene 1934 og 1936, synes at være et sidste vidnesbyrd om de nordslesvigske jøders traditionelle samhørighed med Frederiksstadmenigheden. Det bør i denne forbindelse nævnes, at produkthandler Levy i Gråsten, hvis kone var født Josias, tilhørte den tyske befolkningsdel i Nordslesvig i

25. W. Hahn, Judentaufen in Schleswig-Holstein. ZSHG 69, 1941, side 128.
26. Jahrbuch für die jüdischen Gemeinden 1, 1929-30, side 10 og 19.

Gravsten over søstrene Sara og Semmy Nathan fra Åbenrå. Frederiksstad jødekirkegård.

mellekrigstiden på samme måde som den beslægtede familie Josias i Sønderborg²⁷. Denne slægts tilknytning til Frederiksstad bestod ikke kun i det bevarede gravsted på den yngre kirkegård, men derudover også i oprettelsen af et legat til vedligeholdelse af graven²⁸. Ifølge Frederiksstad-menighedens kassebog fra 1936-1938 er der flere gange overført et beløb fra L. M. Josias, Sønderborg, til det lille trossamfund ved Ejderen i disse for jøderne så vanskelige år²⁹. Hvorvidt disse beløb af forskellig størrelse var renterne fra legatet eller menighedsskat fra de fire ugifte medlemmer af Josias-familien i Sønderborg, er ikke oplyst. To af brødrene døde i begyndelsen af fyrrerne; deres urner nedsattes i 1946 på Mosaik Vestre Kirkegård i København³⁰. Sandsynligvis har det oprindelig været meningen, at de skulle være overført til Frederiksstad efter krigen, men som følge af efterkrigstidens forhold og lukningen af kirkegården i Trenebyen, valgte man den

anden løsning. En søster og broder af Josias-slægten blev som tyske nordslesvigere, men danske statsborgere af jødisk herkomst, arresteret i 1943 og siden ført til Theresienstadt i Bøhmen³¹. Fra hjemmetysk, nazistisk side har man åbenbart – uden held – forsøgt at få disse tyske medborgere frigivet, blandt andet ved henvendelse til rigets befuldmægtigede, Dr. Werner Best³². De to søskende vendte tilbage til Sønderborg i sommeren 1945, hvor de døde i 1948 og 1954³³. I »Der Nordschleswiger« findes der hverken en dødsannonce eller en redaktionel henvisning til disse sidste nordslesvigiske jøders begravelse – i København.

27. Meddelt forfatteren af Carl Borchardt, Perlegade 51, Sønderborg (efterfølger i firmaet L. M. Josias, sammesteds) den 20.11.1974.

28. Meddelt forfatteren af Carl Borchardt, Sønderborg.

29. Byarkivet i Frederiksstad.

30. Meddelt af overrabbiner Bent Melchior, København, i skrivelse af 5.4.84. til forfatteren.

31. Meddelt forfatteren af Carl Borchardt, Sønderborg.

32. M. Spliedt i Flensborg Avis-kronik d. 10.5.1979.

33. Jul. Margolinsky, anf. sted. side 296.

Da Gustav Johannsen i 1886 kåredes til rigsdagskandidat

Af H. V. GREGERSEN

Det er drøftelserne forud for opstillingen af en dansk kandidat til den tyske rigsdag efter J. P. Junggreens død i 1886, der er emnet for de efterfølgende breve. De har en særlig interesse, fordi valget i 1886, selv om det stemmemæssigt betegnede et lavpunkt, alligevel kom til at betyde et nybrud for Sønderjyllands danskhed. Den tilbagegangslinje, der havde været en følge af Hans Krügers stædige og ubevægelige fastholden ved protestpolitikken også efter »Paragraf 5«s ophævelse i 1878/79¹, blev med dette valg standset. Efter en række år, præget af hine tiders egnsforskelle, især kendetegnet ved skellet mellem vesteregns- og østeregnsfolk inden for det store Haderslev amt, men også jævnlige ved alsingernes enegang, lykkedes det at nå til enighed om en kandidat, som alle kunne samles om, og det var Gustav Johannsen fra Flensborg. Ikke alene havde han som tidligere repræsentant for 2. valgkreds (Flensborg-Aabenraa i årene 1881-84) parlamentarisk erfaring, men som født sydslesviger gjorde hans beherskelse af det tyske sprog ham i høj grad egnet, og dette er først og fremmest baggrunden for, at han nu i 1886 blev kandidat for 1. valgkreds (Haderslev-Sønderborg), en sikker kreds for de danske, som han beholdt til sin død i 1901, og som bevarede dansk repræsentation helt til 1918/20. Trods enigheden om opstillingen

1. Denne holdning er ved hjælp af et stort antal brevcitater belyst i Festskrift til Johan Hvidtfeldt, 1978, s. 85-103. Nogle bemærkninger hertil i Sønderjysk Månedsskrift 1979, s. 32-34, har ikke kunnet rokke ved denne opfattelse. Se iøvrigt Lorenz Rerup: Slesvig og Holsten efter 1830, 1982, s. 262f.

af Gustav Johannsen viser de efterfølgende breve, at der også var visse betænkeligheder, navnlig med hensyn til hans personlige habitus.

P. Skau til P. Reimers 1886 25/7:

Vi forhandlede [efter J.P. Junggreens begravelse] meget om Eftermanden til Rigsdagen. Der er 4 Kandidater, nemlig G. Johannsen, Hans Lassen, Jessen i Flensborg og P. Skau. Jeg har i Dag tilskrevet H. Lassen, og jeg havde erklæret som min Overbevisning, at jeg ikke troede, at H. Lassen attraaede Posten i Rigsdagen, samt at Jessen burde en Stund endnu forblive ved Fl. Avis, for at faa den rigtig grundfæstet, hvilket var en fortjenstfuld Handling, samt at hans Tid nok skulde komme².

Hvad min Kandidatur angik, da erklærede jeg mig for en ivrig Stiller af Gustav Johannsen, som havde Tid og Lyst, og er vel skikket dertil. »Vestmagterne«³ vare meget glade ved dette mit Standpunkt, og jeg lovede Skrumsager at skrive til H. Lassen og Dig herom, navnlig for Enighedens Skyld, at Hans Lassen ikke stillede sig som Kandidat til Rigsdagen.

J.N.H. Skrumsager til P. Reimers 1886 28/7:

Jeg ved grumme godt, hvad der siges om Johansen, både med hensyn til øl osv., men jeg troer, at dersom vi give ham en så stor tillidsvotum, så vil det være istand til alt [det] bedste, der er i manden.

2. Jessen blev rigsdagsmand efter Gustav Johannsens død i 1901 og indtil sin død i 1906.
3. Der tænkes på den afdøde Krügers tilhængere i Haderslev vesteramt.

Peder Skov er nu valgt ind i provinslanddagen igjen, og den gjerning vil han kunne magte og røgte tilfredsstillende; rigsdagsvirksomheden ville dog måske falde ham lidt for besværlig, han er desuden i fuld forståelse med, at vi bør vælge Johansen.

J. Jessen til P. Skau 1886 7/8:

Hr. Gaardejer P. Skau,
Medlem af Provinslanddagen,
Bukshave.

De æsker min Mening om Hr. Gustav Johannsens Kandidatur til Posten som Rigsdagsmand i første Kreds.

De skal straks faa den.

Ligesaa vist det er, at Gustav Johannsen var en udmærket fortrinlig Repræsentant for anden Kreds, men at han ved de sidste Valg forsømte at virke for sin Kandidatur, ligesaa vist er det, at jeg anser ham for mange Gange bedre skikket til at repræsentere anden end første Kreds. Hvis der t.Ex. ved det forestaaende Valg var Tale om ham og Advokat Bekker, og denne var rask⁴, saa vilde jeg for Sagens Skyld vistnok foretrække Bekker, om det end vilde gøre mig meget ondt, at Johannsen sandsynligvis vilde føle det som en stor Skuffelse, naar han ikke blev valgt.

Det forekommer mig, at De og andre, der arbejder for Gustav Johannsens Valg, burde afæske ham bindende Erklæringer om, at han ufravigelig vil stille sig i de nationale Oppositionspartiets Rækker i den tyske Rigsdag og ikke sky eller undgaa Elsassere og Polakker eller i for høj Grad søge Forbundsfølleskab med den tyske Liberalisme, hvor meget vi end kunne have til overs for denne. I parlamentarisk Erfaring og Rutine staar Gustav Johannsen selvfølgelig langt over en hvilken som helst anden. Men efter min Mening bør det Standpunkt bestemt fastholdes: Østerrig har vel givet Afkald paa Opfyldelsen af § 4. C. H. Bekker døde i maj 1887.

5, men den nordslesvigske Befolkning og Danmark have ikke gjort det. For os er § 5 ikke ophævet. Vi forbeholde os vor Ret. Man skal ikke uden Nødvendighed skænke sine Modstandere noget.

Da de Folk, der for 5 Aar siden ikke kunde finde Udtryk haarde nok til at haane Johannsens Kandidatur i første Kreds, nu synes at være begejstrede for den, saa er der jo stor Udsigt til, at han bliver valgt.

Naar der kan skaffes Enighed til Veje om Johannsens Kandidatur, saa vil dette naturligtvis være at anse som et relativt stort Gode, for saa vidt som enhver Splid bør undgaaes. Men han bør i Forvejen vedkende sig et bestemt Protestprogram.

Da Flensborg Avis og Nordslesvigs Tidende have en Del Udbredelse ogsaa i Sundved og i Haderslev Vesteramt, saa er det en Selvfølge, at Bladet, naar der er blevet Enighed om en Rigsdagskandidat, vil anbefale ham paa det bedste til Befolkningen, selv om jeg personlig ikke kan stille ham ved Siden af Junggreen som Repræsentant for første Kreds.

Tak for Deres Meddelelser! Venlig hilsen fra

Deres forbundne J. Jessen.

Gustav Johannsen til P. Skau 1886 13/8:

Af Dig kunde jeg da ikke vente andet, end at Du holdt fast ved, hvad Du udtalte saa bestemt i Aabenraa, at opstille mig som Kandidat ved det forestaaende Rigsdagsvalg i 1ste Kreds. Da jeg saa fra anden Side fik bestemt Meddelelse om, at ogsaa de vilde opstille mig, saa manglede egentlig kun, at Hans Lassen udtalte sig for mig, og Sagen syntes da at kunne betragtes som fastslaaet og afgjort uden Vrøvl. Jeg kunde saa let efterwise, at Fysikus Madvig har været min Ven, men det fører maaske til Vrøvl, hvilket helst burde undgaaes denne Gang. Hvorvidt ogsaa andre end M[advig] ere blevne omstemte i Aarenes Løb, skal jeg ikke spille Tid paa at undersøge, men

det tror jeg ikke at kunne lade Dig uvidende om, at jeg har skriftlige Udtalelser fra vor afdøde Patriot Junggreen og fra andre Sider, der i en Strid vilde være af afgørende Betydning med Hensyn til mit Valg for en stor Del af den nordslesvigske Befolkning. Af Beskedenhed har jeg ikke omtalt dette før, og at jeg ikke uden i en Strid vil komme frem med saa vægtige Udtalelser fra afdøde fremragende Patrioter, vil Du kunne forstaa. Lad os haabe, at Valget denne Gang maa ske i Enighed fra alle Sider!

Naar I vælge mig, betragter jeg det som en Tak til mig for al den Kamp, jeg paa mange Omraader har ført for vort Folk og vort gamle Fædreland, og som en Belønning for den Prøvelsens- og Lidelsenstid, jeg siden mit Valg i 1881 her i anden Kreds har maattet gennemgaa. Du kan være vis paa, at det er en haard Kur at skulle repræsentere en ikke ren dansk Kreds⁵, saa der kunde være Udsigt til at beholde den. Naar I kunde raabe af Hjertenslyst, maatte jeg tie, naar I fremturede (?) i Begeistringslyst, maatte jeg vogte mig for at fornærme den usleste Halvtysker, naar I slog paa Tromme, raadede vore egne ledende Mænd mig [til] at krybe i Skjul, at Tyskerne ikke skulde se mig.

Hvor jeg har været kjed af denne Stilling, og hvad jeg døde i den Tid, har ikke ret mange haft Anelse om. Og hvad hjalp det saa? Tyskerne skælde mig ud for Landsforræder og betegnede mig som den farligste Mand, man kunde vælge, og saa sluttede de dem ordentlig sammen, udøvede Valgtryk paa en forfærdelig Maade og – vi Danske bukkede under . . .

Du har dog ikke ganske nøje fulgt med [i] min Opræden i den tyske Rigsdag, ellers vilde Du vide, at jeg aldrig i mindste Maade har haft med det national-liberale Parti at bestille. Hans Lassen og jeg stode

fuldstændig isoleret og betegnedes selv af Bismarck som »den danske Fraktion«, og vi regnedes blandt de nationale Oppositionspartier.

Paa Dine præciserede Spørgsmaal har jeg at svare:

Til mit Program hører absolut Folkenes Selvbestemmelsesret. Jeg har aldrig tilkjendt Preussen og Østerrig Ret til at opheve Artikel V i Pragfreden, og jeg holder det for enhver ærekær Folkets Mands Pligt at holde fast paa Folkeretten. Uforbeholden og ufravigelig stiller jeg mig som Dansk og derved i de nationale Oppositionspartiets Række, men jeg vil vælge min Plads paa venstre Side, der hvor Krüger havde sin Plads, ikke hos Centrum eller hos de Konservative.

Med Hensyn til Partistridighederne i vort gamle Fædreland holder jeg mig absolut borte fra dem, og navnlig undgaar jeg at slutte mig til et af Partierne, da *alle* Danske ere mine Brødre, naar de vise dem som ægte Sønner af vor gamle Moder, det være Venstre- eller Højremænd.

Og hvad nu endelig den Bemærkning om »at være øllet og kneipe for meget« – som vistnok kommer fra en hensynsløs Uven her – angaar, saa kan jeg ikke tænke mig bedre Svar end Din berømte Broders⁶ Ord til Pastor Meyer i Ulkebøl: »hvad de benævnte Mænd blive enige om, dette vil jeg gøre gældende i Folket, det være sig fra Talerstolen eller ved Drikkegilde (hvo kan blive fri for at være med ogsaa der?), offentlig eller privat, i larmende Kredse som i huslige Cirkler, ad hemmelige eller offentlige Veie, alt efter Omstændighederne, og ligesom jeg tør antage, at jeg har tiltvungen mig en Popularitet, der ved en saadan Leilighed ikke er saa ganske ubetydelig, saaledes har man ogsaa bildt mig ind, at Naturen har givet mig mange Anlæg, som lette slige Operationer, og da jeg ved

5. 2. valgkreds (Flensborg-Åbenrå).

6. Laurids Skau.

Reiser og desligeste har erhvervet mig en vis Lethed i at tale selv med Ubekjendte og i de forskjelligste Situationer, saa tør jeg vel smigre mig med ikke at være saa ganske ubrugbar til at tjene mit Fædreland og saa i denne Retning«.

Se, kjære Skau! Det er mit Svar i al Korthed. Hvis jeg bliver valgt, bliver det mig ogsaa let at forsvare de danske Vælgeres Sag i anden Kreds, og saa har I i første Kreds ogsaa en Post mindre at besætte med egne Mænd, der maaske egne sig bedst til andre Poster.

Hans Lassen, Lysabild, til P. Skau 1886 20/8:

Jeg forstaar ikke ret, hvorledes Monrad har kunnet nævne mig som Kandidat til den ledige Rigsdagspost; jeg troer ikke, at jeg til ham eller nogen Anden har tilkendegivet noget Ønske i denne Retning. Det Modsatte turde vel snarere være Tilfældet. I hvert Fald erklærer jeg herved: *Jeg er ikke Kandidat* og vil endog efter Evne virke hen til, at jeg ikke heller bliver opstillet som saadan. – Jeg har i Grunden fuldt op i de Tillidsposter, jeg allerede har, men denne min Holdning er dog væsentligst dikteret mig af Hensyn til Vælgerne i Haderslev Kreds og for at gjøre mit til, at der ikke atter skal fremkaldes en Valgkamp, og, det er derhos mit Haab, at denne Tanke og

denne Aand i det Hele og Store vil være den ledende hos Vælgerne hernede i Sønderborg Kreds.

Naar vi hernede saaledes vise os imødekommende overfor Vælgerne i Haderslev Kreds, holde vi os ogsaa forvissede om, at man deroppe vil vide at vurdere saadant paa rette Maade, ja, jeg vil vel ikke heller helt sige os fri for at nære det lønlige Haab, at en fornuftig Imødekommenhed fra vor Side i Henseende til Rigsdagsvalget, naar Tid er kommen, vil finde Gjengjældelse. Jeg sigter herved til Landdagsvalgene. I saa Henseende har vi hernede indtaget et Standpunkt, som vi neppe igjen kunne gaa bort fra, og da vi holde det for i høi Grad ønskeligt, for ikke at sige nødvendigt, at der ogsaa i den Retning hersker Enighed i den danske Befolkning, er det os selvfølgelig meget magtpaaliggende, at der i det Stykke bliver taget tilbørligt Hensyn til vore Ønsker og Forhold . . .

Hvad iøvrigt Rigsdagskandidaturen angaar, vil jeg endnu tilføie, at jeg holder paa Gustav Johansen. Dette har jeg, paa given Anledning, ogsaa sagt ham, men dog dertil – iblandt andet – knyttet den Betingelse, at han ikke maa gaa op i eller bestemt slutte sig til noget tysk Parti, og at han ikke heller maa gjøre sig *altfor* familær med Tydskerne dernede.

Læserbrev

Artiklen om Ejderen – statsgrænse i 1053 år, af Peter Petersen (Sønderjydske Månedsskrift, september 1984), må efter min mening ikke blive uimod sagt.

Først og fremmest: Ejderflodens funktion som Danmarks sydlige statsgrænse århundrederne igennem nægtes slet ikke. Forfatteren burde bare ikke nøjes med at repetere gamle historieskriveres syn på Danmarks historie og tilføje nogle egne tanker, formodninger og ønsker for så at fremstille det samlede produkt som noget

nyt i national-historisk henseende.

Det kan anbefales at sammenligne artiklen med arbejderne af ingeniør Vilhelm Marstrand i »Tidsskrift for opmålings- og matrikulvæsen«, juni 1937; eller med P. Engelhardt i »Dannerne fra fødsel til døb«, Dansk Historisk Håndbogsforlag.

Som undskyldning bør antages, at P. Petersen intet kender til disse bøger. Så bliver overskriftens anden del forståelig: . . . »skriver om *sit* syn på Ejderens nationalhistoriske betydning«. *Ingo Pauli*

Svundne tiders rejsende oplever Sydslesvig

I Sydslesvig under Napoleonskrigene

VED TORBEN GLAHN

En fornem fransk emigrant Louis de Boisgelin, ridder af malteserordenen, blev, som det synes ved et tilfælde, hvirvlet ind i den flygtningestrøm, som Napoleonskrigene jog op i Holsten og Sydslesvig. Han fortæller herom i en bog udgivet i England og skrevet på engelsk: »Travels through Denmark and Sweden« London 1810:

... Da jeg var ude af stand til at nå Rendsborg næste nat før solnedgang, når portene er konstant lukkede, stoppede jeg ved Remel, hvor jeg var ikke så lidt overrasket ved at høre, at prinsen af Hessen ventedes hvert øjeblik ved posthuset, da franskmændene som et første bevis på venskab havde forlangt at prinsen og hans land skulle overgive sig til dem og deres allierede på nåde og unåde.

Forbavset og med rette rasende over et så usædvanligt og uventet krav, som ulykkeligtvis støttedes af en arme på 40.000 mand, der omringede hovedstaden, foretrak prinsen modigt risikoen ved en flugt, vanskelig som den var, fremfor visheden om at blive holdt fanget på så vanærende en måde. Forklædt som købmand lykkedes det ham at komme igennem den eneste port, der ikke var besat af soldater, og han skyndte sig nu at nå frem til Gottorp slot, hvor hans bror gav ham asyl sammen med mange ansete personer, som var undsluppet Nordtysklands sammenbrud. Jeg kom til Slesvig meget få timer efter prinsen og havde store vanskeligheder ved at få logi, for her, som jeg kun har haft alt for rig lejlighed til at mærke andet steds, viste den menneskelige natur sig ikke fra nogen særlig fordelagtig side, og egoisme triumfere-

de over medfølelse, endog i nærvær af en prins, der pristest for gæstfrihed og godgørenhed.

Hans eksempel fulgtes i sandhed meget lidt noget steds i Holsten, for få byer har draget mere nytte af tidens katastrofer end Altona, og dog har få vist så lidt medfølelse og plyndret emigranter så over enhver beskrivelse ubarmhjertigt. . . .

Slesvig modtog i lighed med Altona de ulykkelige flygtninge fra Prøjsen og Meklenborg med den største ligegyldighed og viste kun liden medfølelse med deres lidelser, de udnyttede endog situationen ved at lade dem betale ublu priser for de mest elendige logier. Jeg selv var vidne til, at der en dag blev forlangt en gulddukat for et enkelt skummelt værelse, 12 fod langt og 8 bredt, uden andre møbler end et sjofelt fyrretræsbord, to sivstole og en seng uden forhæng.

Posten fra Altona kom aldrig til Gottorp uden at bringe de ulykkeligste efterretninger, og ingen dag gik, uden jeg hørte de mest gribende beretninger eller blev vidne til hjerteskrærende scener.

Hvem kunne, således stillet, lade være med at beundre den noble adfærd, den sjælsstyrke og store koldblodighed, der udvistes i ord og handling af prinsen af huset Orange, Hessen, Brunsvig og Weimar? og dog – ak! hver eneste af disse fornemme personer havde grund til at begræde tabet, ikke blot af deres besiddelser, men savnet eller tabet af en fader, ægtemand, broder eller trofast ven og tjener. Men midt under sådanne sørgelige omstændigheder mildnedes deres lidelser ved den faste overbevisning, at ingen af deres slægtninge eller ven-

ner havde svigtet pligten eller forbrudt den ære, de skyldte deres ophøjede fødsel, og det satte dem i stand til med tillid at påkalde gud, der råder for krige og hvis vældige magt kunne genoplive de laurbær, der var plantet af deres sejrende hænder, som end ikke de sidste skæbnesvangre hændelser helt kunne ødelægge.

Mine venners ankomst – uskadte – fra Hamborg, fyldte mit bryst med den første følelse af glæde, jeg havde haft siden vor adskillelse. Da Slesvig var for nær fransk-mændene og for fyldt med fremmede til at gøre det til et behageligt opholdssted, besluttede vi at forlade den, og der var ikke levnet os andet valg end at vende tilbage til England eller fortsætte til Danmark. Da man var så langt henne på året, og det var begyndt at sne, var det nødvendigt at bestemme sig omgående, og da vi hørte, at to paketbåde var kommet til Husum, tøvede vi ikke med at søge frem til dette sted, hvor vi sandelig fandt to fiskefartøjer, kaldet »smakker«, som havde bragt posten fra Harwich. Der var også ankret en fregat op i floden. Intet kan nogensinde af min erindring udslutte den venlighed hvormed jeg blev modtaget af kaptajnen og den høflige opmærksomhed, han viste mig, ikke blot mens jeg var ombord på hans skib, men lige til det øjeblik, jeg forlod Yarmouth med London som mål. . .

Appendix. Underretning for rejsende.

Det skyldes specielle omstændigheder, at de smakker, jeg omtalte her, tilfældigvis var ved Husum, da paketbåde ellers sædvanligvis sejler fra Helgoland efter november måned. Denne forholdsregel var meget klog, for da Husum-floden er meget snæver, blæsende og fuld af sandbanker, er den meget vanskelig at besejle.

Det ville i sandhed være i højeste grad farligt, var det ikke for de bøjer, der var anbragt der af Trinity-house (institut for fyr- og lodsvæsnet i London), men bøjerne blev altid inddraget før frosten satte ind.

Folk fra alle lande, der indskibede sig for England enten fra Husum eller fra Helgoland, var pligtige til at have passerseddel fra den engelske regerings agent, uden hvilken kaptajnerne på paketbådene ikke måtte modtage dem under trussel om ellers at blive hårdt straffet. Passet skal også undersøges af den kommanderende over de danske tropper, hvorefter det skulle gennem tre andre undersøgelser, der hver koster en til 2 mark, og til sidst skulle det vises for den kommanderende officer ved indskibningsstedet.

Passagerer, som bestrider omkostningerne ved deres eget underhold, betalte 2½ guineas pro persona. Det var en fast pris, men de som valgte at leje en hel kahyt, var henvist til kaptajnens nåde, og han forlangte, hvad der passede ham. Det var også tilfældet med vogne og heste. Udgifterne på rejsen varierede efter omstændighederne, men det var altid en passende forsigtighedsregel at slutte overenskomsten ved ankomsten til England, for hvis det skulle være nødvendigt at gå i land i en båd. De ansatte viser ved sådanne lejligheder et skandaløst oprækkeri, og da vor båd ankrede op omtrent 200 favne fra landingspladsen ved Yarmouth, måtte jeg betale to guineas for at komme i land med min bagage bestående af 2 kufferter og en vadsæk, og det var ikke uden vanskelighed, jeg slap med så »lille« en sum. Skipperen på den båd, der var udset til at overføre passagerer osv. fra Husum til paketbåden, havde den frækhed at lade os gå ombord på et tidspunkt, hvor han vidste, tidevandet ikke ville passe til at gå ned ad floden. Vi var derfor nødt at standse kun kort fra byen. Hvad der klart beviste, at planen var aftalt på forhånd, var ankomsten af vogne, der skulle føre os tilbage til kroen, hvor vi forblev endnu en nat. Afstanden fra Husum til paketbådene er omtrent 5 miles og prisen for hver passager er en gulddukat. Tjenestefolk betaler halvdelen af denne

sum. Men om vinteren, når overfarten er lang og farlig på grund af det nødvendige i at tage i isbåd til Helgoland, er udgiften langt større.

NB. Skønt de senere begivenheder nu

har sat en stopper for al direkte og regulært samkvem med det danske territorium, kan disse iagttagelser dog i tilfælde af fredens genoprettelse mellem de to lande, stadig være nyttig for den rejsende. . . .

Boganmeldelser

En sønderjysk vejhistorie

Bjørn Svensson: Fra Hærvej til Motorvej. 64 sider, ill. Udgivet af Vejdirektoratet, Sønderjyllands amtskommune samt Christiansfeld, Vojens og Haderslev kommuner. 1984. Tryk: P.J. Schmidt, Vojens. 69,- kr.

Vejhistorie er en vigtig del af kulturhistorien. Men udsendelse af vejhistoriske bøger og skrifter er ret sjældne begivenheder i bogverdenen, og så meget mere spændt er derfor de kulturhistorisk interesserede læsere, når sådanne publikationer fremkommer. Og netop nu foreligger en ny vejhistorisk bog: »Fra Hærvej til Motorvej«, skrevet af redaktør Bjørn Svensson, der jo også tidligere har beskæftiget sig med de sønderjyske veje, bl.a. her i månedsskriftet.

Udgivelsen af bogen har en ganske særlig baggrund, nemlig åbningen den 24. september af den 23 km lange motorvejsstrækning mellem Skovby og Christiansfeld, hvorved motorvejen mellem grænsen og Skovby er blevet forbundet med motorvejsnettet fra Christiansfeld til Kolding og videre til Vejle og Odense.

Vejens åbning blev foretaget af prins Henrik og – som det sig hør og bør – markeret ved en festlighed. Men vejdirektoratet og de af vejanlægget berørte kommuner – Christiansfeld, Haderslev og Vojens samt Sønderjyllands Amtskommune – har ment, at indvielsen af denne vej er en så

betydningsfuld begivenhed, at den har for tjent også at få et mere varigt minde i form af et festskrift. Og nu foreligger festskriftet, som præsenterer sig smukt med et dejligt farvebillede på forsiden af den over 150 år gamle bro over Gejlå, mens bagsiden prydes af et meget smukt farveluftfoto af en af de nye broer, nemlig broen ved Christiansdal.

Hærvejen er motorvejens ældgamle forgænger. Men Hærvejen er jo ikke en konkret, fast defineret vej. Navnet er en fællesbetegnelse for et færdselsstrøg eller et system af veje, der fra vikingetiden har strakt sig gennem Jylland fra nord til syd. For enhver, der beskæftiger sig med dette vejsystem rejser der sig en række vanskelige spørgsmål, som f.eks. om de enkelte vejstrækningers linjeføring og nøjere placering i terrænet. Særlig vanskelig er udredningen af disse problemer i det ret smalle sønderjyske område, der – som forfatteren udtrykker det – »fungerer som indsnævring i et timeglas«. Her presses vejene sammen til en kompakt masse af parallelle, krydsende og ofte sammenfaldende veje, hvis

Medens Hærvejen i Nørrejylland i princippet var en vandskelsvej, der fulgte hovedvandskellet, gik hærvejsfærdsele i Sønderjylland over vandløb og skabte en vadestedsvej, senere en brovej. Men nogle af vejstykkerne og broerne

er blevet overset eller glemt, for eksempel ved Skinkelsbæk syd for Haderslev og ved Jensvad syd for Vonsild. Billedet viser, hvorledes træer har slået rod i stenkisten ved Jensvad.

betydning og kendenavne har vekslet fra århundrede til århundrede.

Det er dette vejsystem Bjørn Svensson nu, et halvt århundrede efter at Hugo Matthiessen skrev sin berømte bog om Hærvejen og efter at mange bøger og litteratur om denne vej er fremkommet, har sat sig til opgave at gøre status over. I bogen gennemgår han de mange veje, der indgår i den sønderjyske del af vejsystemet, og han søger at trække de vigtigste af dem ud af det sammenfiltrede vejnet og give dem et selvstændigt liv. At gøre det er et stort arbejde, der kræver lokalkendskab og dybdeboringer i alt til rådighed værende materiale lige fra gamle kort, overleveringer, stednavne m.m. til studium og tolkning af historiske levn i terrænet så som gravhøje, runestene, vejspor osv. Alt dette har forfat-

teren dyrket og derefter draget sine konklusioner.

Ikke altid er han enig i de foreliggende forskningsresultater. Det gælder f.eks. spørgsmålet om Bække-Immervadsvejens passage af Kongeåen. Hugo Matthiessen var selv usikker med hensyn til dele af denne vejs linjeføring, men han var ikke i tvivl om, at vejens passage af Kongeåen oprindeligt var ved Skodborg og først senere ved Foldingbro, nemlig efter 1570, da denne bro blev åbnet for udførsel af heste og kvæg. Bjørn Svensson, der iøvrigt er en stor beundrer af Hugo Mathiessen, mener ikke, at Hærvejen på noget tidspunkt er gået over ved Skodborg, og han underbygger sin opfattelse med flere, som det synes, gode argumenter.

Et andet spørgsmål, som han også er ue-

nig med Hugo Mathiessen i, er spørgsmålet om vejen fra Immervad til Kolding, den vej, som Johannes Mejer på sit kort fra 1649 kaldte »rechte herr weg«. Hugo Mathiessen tror ikke på en sådan vej, som efter hans opfattelse var en terrænmæssig umulighed, hvorimod Bjørn Svensson hævder, at vejen ikke blot er mulig, men at den faktisk har eksisteret og også været meget brugt.

Alle de mange veje, der indgår i hærvejsystemet, er grundigt behandlet i hvert sit afsnit. Og til stor hjælp for læseren til orientering i denne labyrint af veje er alle de omtalte veje forsynet med et nummer, der korresponderer med et oversigtskort bag i bogen. I hvert af afsnittene præsenteres læserne for et væld af historiske og folkløriske oplysninger, der gør bogen til et stykke levende sønderjysk kulturhistorie. I afsnittet om chausseer føres man frem til forrige århundredes kunstveje med deres bomoprævning, der i det vestlige Sønder-

jylland var så vanskelig at have med at gøre på grund af de administrative forskelle mellem de kongerigske enklaver og de her-tugelige områder. I afsnittet om genfor-eningsveje hører vi blandt andet om de store vejbygningsopgaver, der blev taget fat på efter 1920 i den vejforsømte landsdel. Bogen behandler også jernbanerne i landsdelen og afsluttes med et særdeles tanke-vækkende kapitel om veje og politik.

Bjørn Svenssons bog er et vigtigt og yderst interessant bidrag til vejhistorien. Og den viser, hvilken betydningsfuld del af vor almindelige kulturhistorie den danske vejhistorie er, og derfor har bogen stor interesse for alle kulturhistoriske læsere landet over. Og sidst men ikke mindst, er den et meget inspirerende, lokalhistorisk værk. Der er ingen tvivl om, at mange på udflugter i Sønderjylland med denne bog i hånden vil få natur og landskab til at fortælle historie på en ny og spændende måde.

Torben Topsøe-Jensen

Rapport fra et iskoldt helvede

Franz Wingender: Krigens lænker – Dansk sydslesvigsk dagbog 1939-1944. 212 sider. 85 ill. Indb. 150 kr. Udg. af Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1984. I kommission hos Rosenkilde og Bagger.

Hvis nogen skulle være i tvivl om, at krig er et uhyggeligt ragnarok – det kan de nu ikke være i Sønderjylland –, så vil danske sydslesvigere kunne rive dem ud af vildfarelsen. Tidligere har Helmut Leckband og Niels Bøgh Andersen fortalt om deres oplevelser. Nu er Franz Wingender fulgt efter med »Krigens lænker«.

Den 1. april 1939 blev den 21-årige Franz Wingender indrullet i den nazistiske arbejdstjeneste, »fredens arbejdssoldater«, og den 28. august indlemmet i et militært kompagni, hvorved daglønnen steg fra 25 pfennig til 1 mark.

Wingenders militære karriere først på vestfronten, siden på østfronten registreres side 49 (ordonnans), 57 (hornist), 60 (oppasser), 90 (gefreiter), 134 (jernkorset), 137 (obergefreiter), 151 (Infanteri-Sturmabzeichen, dvs. en forsølvet egekrans med gevær), 195 (østmedaljen, kaldet »Gefrierfleischorden«), 198 (underofficer), 205 (de såredes medalje i sølv), 207 (feldweibel – det var den 1. september 1944, et par måneder efter at det ene ben var blevet amputeret), 208 (skjoldet for deltagelse i slaget om Demjansk) for endelig at blive hjemskrevet side 209. Det var i april 1945,

og foruden en invaliderende med ordene »Fædrelandets tak er dig sikker« fik han sold til den 8. maj samt hele 50 Reichsmark som hjemsendelsespenge efter fem års tjeneste tillige med lidt tobak og en billet hjem.

Teksten fremtræder som dagbog, men er nænsomt bearbejdet uden egentlige korrektioner. Man havde gerne set en original dagbogsside aftrykt ved siden af det endelige resultat, så man kunne få et indtryk af fremgangsmåden. Men bogen virker overbevisende.

Stilfærdigt, næsten dæmpet fortæller Wingender om sine oplevelser først i det franske kaos, siden i den russiske snørken.

Offensiverne er præget af de lange og opslidende dagsmarcher. Den motoriserede krig betød for infanteristerne blot, at de skulle skynde sig så meget mere for at fylde op efter de motoriserede fremstød. Men de tyske offensiver løb fast i den russiske vinter, som den tyske krigsmaskine slet ikke var indstillet på. Der var mangel på alt, sneskjorter til camouflagen, varmt tøj, egnet fodtøj – man misundte russerne deres vatterede uniformer og filtstøvler, og stødte tyskerne på døde eller fangne russere, trak de støvlerne af dem.

Efterhånden blev der også mangel på mad og militær udrustning. Der skulle spares på ammunitionen til det tunge skyts, og kanonrør, der skulle have været udskiftet efter 1000 skud, var endnu ikke udskiftet efter 2500 skud, skønt de var blevet så slidt, at de skød med en spredningsmargin på 200 meter.

Umenneskelige lidelser måtte udstås, og uden at soldaterne fik stort anden orientering end den rygterne (»latrinparolerne«) gav. Den 16. februar 1942 noteres dog:

»Armeen har nu dannet en pindsvinestilling med Demjansk som centrum. Her skal den fremtidige forsyning af materiel og forplejning ned, fløjet ind af cirka 100 Ju 52-maskiner daglig. Vi er altså havnet i en

russisk indkredsning. Oprindeligt var vi splittet i to »kedler«, og vi har med andre ord kæmpet os ud af en mindre indkredsning ved gennembrudet ved Borki forleden og er havnet i en større sæk. Indelukket er vi stadig. Forstå hvem der kan al den snak om tyske fremskridt og en slagen fjende«.

Behovet for en mere udførlig orientering til læserne kunne nok være dækket i et bilag bag i bogen uden at forflygtige dens karakter af dagbog. Nu må man ty til andre bøger for at få den nødvendige baggrund for forståelsen, for eksempel general Kurt v. Tippelskirchs »Geschichte des zweiten Weltkrieges«. Heraf fremgår, at Demjanskstyrkerne var med til at give angriberne mod Leningrad rygstød, men til stor skuffelse for finnerne gik tyskerne i stå i november 1941.

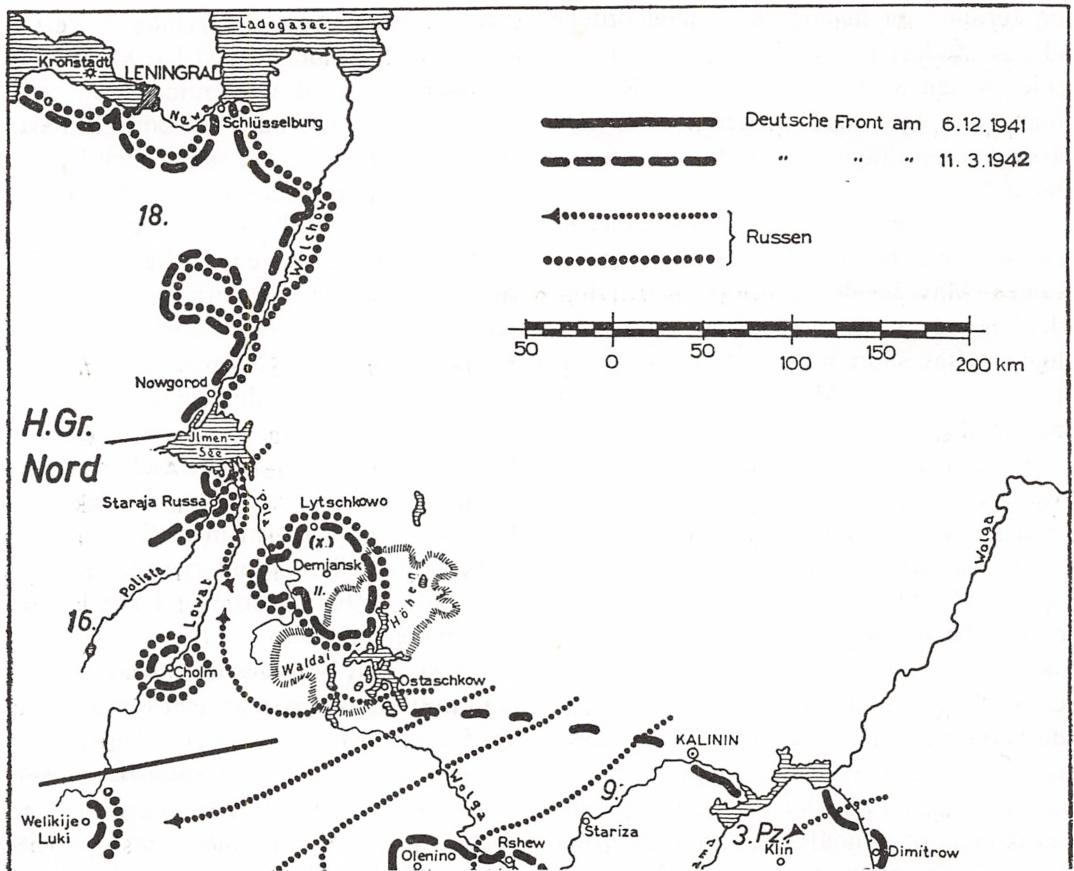
Ganske vist lykkedes de russiske planer om at give de to tyske armeer foran Leningrad samme skæbne som angriberne foran Stalingrad ikke, men den russiske offensiv førte dog til, at 100.000 tyskere den 8. februar 1942 blev indesluttet i en kedel om Demjansk. Den 20. april blev forbindelsen påny etableret af en befrielsesoffensiv, men kun i en smal korridor, og først et år senere opnåede tyskerne at komme ud af denne kedel på et taktisk tilbagetog.

Liddell Hart oplyser i sin History of the second World War, at feltmarskal Ritter v. Leeb bad om at blive fritaget for ledelsen af den nordlige hærgruppe, da han opdagede, at han ikke kunne overtale Hitler til at trække styrkerne tilbage fra pindsvinestillingen ved Demjansk. Derfor blev han i januar 1942 afløst af v. Kuchler.

Når man har fået rede på denne baggrund, læser man med endnu større forståelse om de utrolige vilkår, der blev budt de tyske soldater ved Demjansk, og om det særlige skjold, der skulle minde deltagerne om dette kedelslag, som de alligevel aldrig kunne glemme.

For en dansk sydslesviger har lidelserne

Den gennembrudte linie viser den tyske front 11. marts 1942. Punktlinien viser de russiske stillinger. Som man kan se, var de tyske tropper ved Demjansk syd for Ilmensøen, hvor også Franz Wingender befandt sig, fuldstændig indesluttet i en russisk ring. (Kortet er fra Tippelskirchs bog).

været dobbelt tunge at bære, og man forstår, at Wingender søgte at unddrage sig de udmærkelser, der fulgte med. Franz Wingenders bror faldt ved Stalingrad, og faderen, der sejlede, endte den anden verdenskrig som krigsfange i Canada. Sydslesvigerne har måttet betale dyrt for deres tyske statsborgerskab.

Franz Wingender genoptog straks efter hjemsendelsen sit arbejde for den danske sag i Sydslesvig, hvorom han jo tidligere har skrevet bogen »Mit danske liv«. Begge bøger fortjener at læses, men det kan ikke

nægtes, at »Krigens lænker« gør det stærkeste indtryk.

Bogen er forbløffende godt illustreret med fotografier, der skildrer Franz Wingenders soldaterverden. Nogle af billederne er åbenbart optaget i smug, hvordan det så har kunnet lade sig gøre.

Side 174 findes et billede af en snestilling i skoven ved Wystowo den 27. februar 1942. Wingender noterer, at kompagniet, der i forvejen var reduceret fra 120 til cirka 50 mand, natten før havde »haft et tab på en officer, fire befalingsmænd og fem-

ten menige på grund af frosten. Hænder, fødder, næser, øren er frosset stive og bleg-hvide. Nu er vi kun 29 mand tilbage«.

Franz Wingender overlevede. Det er

knap til at forstå, at han kunne vende tilbage med sin medmenneskelige indstilling i behold.

bjs.

Spejdere overfor nationale udfordringer

»Noget skulle ske – 50 år med 1. Sct. Georgs Gilde Åbenrå – 1934-1984«. 84 sider, ill.

Det er på sin plads, at 1. Sct. Georgs Gilde i Åbenrå har udgivet dette festskrift i anledning af 50-års jubilæet, for netop dette gilde har haft en afgørende betydning for udviklingen af hele bevægelsen i Danmark. Det var ikke blot det første gilde i provinsen, men det nåede at komme i funktion før Københavns, og det var en vekselvirkning mellem gildet i Åbenrå og det københavnske, der skabte grobunden for den videre udvikling.

Når Åbenrå på denne måde kom i forgrunden, skyldes det dels personkredsen, dels den særlige baggrund i Sønderjylland efter at Hitler havde overtaget magten i Tyskland.

Åbenrå var dengang en stor spejderby, men med spejderne mere nationalt præget end interesseret i spejdersporten. Man var tilsluttet Kongeådivisionen, der blev ledet af sagfører Madvig i Toftlund. Madvig, der var med i Det unge Grænseværn, foreslog, at man skulle slippe forbindelsen til Det danske spejderkorps og starte en spe-

ciel sønderjysk ungdomsbewægelse. Det var man dog ikke med på i Åbenrå, skønt byens spejdere havde fået en kold skulder under et besøg i landslejren ved Gravenshoved i 1928 med henvisning til, at de jo ikke var spejdere, men blot en flok ungdommelige mennesker, der gik rundt og flagede med rødt og hvidt.

I stedet fandt Åbenrå altså vejen med Sct. Georgsgildet. Det skyldes især bankassistent Chr. Wiwe, der var kolonnechef, og lektor Viggo Rosent, der tidligere havde beklædt ledende poster indenfor spejderbevægelsen. Men om udviklingen af gildearbejdet må henvises til festskriftet.

Skriftet er redigeret af 1. Sct. Georgsgildes arkivgruppe, der omfatter Johs. Muggi Petersen, Werner Kasperek, Mus og Valdemar Thorsmark og Niels Lodbjerg Jensen, og den sidste – af offentligheden bedre kendt som topograf N. E. Jensen – har forestået den grafiske tilrettelæggelse.

bjs.

4 brikker til en mosaik om arbejdsmarkedet

I de kommende år må forventes at ske væsentlige forandringer på arbejdsmarkedet og hermed krav til omstilling.

Omstillingskravene kan have sin årsag i mange faktorer, hvoraf blot skal nævnes

ændrede priser på forsyning med energi og andre råstoffer, ændrede relationer mellem industrilande og udviklingslande og endelig den teknologiske udvikling.

Det danske arbejdsmarked har gennem

60'erne og 70'erne været præget af store strukturelle forandringer, og det har medført tilsvarende store krav til omstilling og tilpasning af arbejdsstyrken.

I de enkelte dele af landet har forskelle i uddannelsesmuligheder og erhvervsfrekvenser medført en forskelligartet udvikling i arbejdsstyrken og dennes kvalifikationsmæssige sammensætning. Samtidig har udviklingen i efterspørgslen efter arbejdskraft i regionerne været præget af en meget uensartet udvikling.

Såfremt 80'ernes omstillingskrav skal kunne opfyldes, er det vigtigt, at der sker en dimensionering af de forskellige former for erhvervsuddannelse efter arbejdsmarkedets behov – behov der ikke vil være af samme art og omfang i forskellige dele af landet.

Der er således behov for et »overvågningsinstrument«, der kan forudsige forandringer på det regionale arbejdsmarked og således være et redskab til en løbende tilpasning af uddannelsessektoren til arbejdsmarkedets ændrede behov.

Som et bud på hvorledes et »overvågningsinstrument« kan etableres, er det udviklingsarbejde, der foregår på institut for grænseregionsforskning.

I artiklen: *Sønderjyllands Erhvervsudvikling og Uddannelsespolitik – et eksempel på regional planlægning* af Nils Groes, Peder Møller, Karen Restad og Valdemar Smith er i 1982 givet en første samlet præsentation af Instituttets prognoser for indkomst, produktion og beskæftigelse i Sønderjyllands amt.

Grundlaget for forudsigelserne er hentet fra den regionale model, der er udviklet på instituttet: SØnderjyllands REGIONALE NATIONALREGNSKABSMODEL – kaldet SØREN.

I artiklen er givet en kort beskrivelse af SØREN-modellen, hvorefter de første prognoseresultater præsenteres med bud på udviklingen i Sønderjyllands amt frem til 1990.

Forfatterne understreger selv, at disse første tal langt fra er skudsikre, og at man arbejder på en videre udvikling af modellen, hvorfor disse første prognoser snarere må tages som et sæt konsekvente regneeksempler for udviklingen frem til 1990 end mur- og nagelfaste prognoser, men selvom den fremlagte model endnu er grov og dens forudsætninger forenkede, er der i de givne eksempler på konsekvenser af modellens forudsigelser stof til eftertanke. Man har behandlet beskæftigelsesudsigterne indenfor tre erhvervsuddannelser, handel og kontor, byggefag samt jern- og metal. Det er ikke lutter muntre perspektiver.

Hvad eller hvem er egentlig denne SØREN – der skaber det grundlag, på hvilket de enkelte konklusioner træffes.

SØREN er en egentlig nationaløkonomisk model med stærke aner til den nationale ADAM-model, d.v.s. en efterspørgselsorienteret model. Der foretages i modellen en fremskrivning af den økonomiske udvikling i regionen. Dette danner grundlag for efterspørgslen efter arbejdskraft fordelt på en række erhverv.

En prognose baseret på en sådan model hviler på nogle forudsætninger – »valgte forudsætninger« og »indbyggede forudsætninger«.

De »valgte« forudsætninger er de forudsætninger, der skal gøres, før man kan bruge modellen, men de »valgte« forudsætninger vedrører ikke selve modellens form og indhold. Det er altså forudsætningen, der skal gøres af modelbrugeren, ikke af modelbyggeren. De indbyggede forudsætninger er derimod de forudsætninger, som modelbrugeren ikke har indflydelse på – og ofte ikke kendskab til. De er nemlig bestemt af modellens konstruktion.

I Modelpapir nr. 8 (1983)

*En økonomisk model for Sønderjylland
Estimation og prognoser 1972-1990*

har Jørgen Damgaard og Peter Møller re-

degjort nærmere for modellens opbygning – og han har hermed givet brugeren af resultater fra SØREN en bedre ballast for at bedømme resultaterne. Notatet er således et vægtigt dokumentationsgrundlag for modelarbejdet, der henvender sig til særligt modelinteresserede.

For at få et datamæssigt grundlag til at beregne den samlede efterspørgsel efter arbejdskraft fordelt på uddannelsesbaggrund, har Institutet foretaget en undersøgelse af de beskæftigedes fordeling på hovederhverv, køn og uddannelsesmæssig baggrund i Danmark og i Sønderjyllands amt i 1980.

Ved undersøgelsen er udnyttet de nye muligheder for kombination af Danmarks Statistik, Uddannelses- og beskæftigelsesstatistik.

I arbejdspapir nr. 18
Erhvervenes uddannelsesprofil
af Karen Rested (1983)

er foretaget en beskrivelse af, i hvor stor omfang beskæftigede med forskellig uddannelsesbaggrund arbejder indenfor typiske og atypiske erhvervssektorer.

Ovennævnte arbejdspapir indgår som en del af et større forskningsprojekt, men det foreliggende delresultat er gennemarbejdet og præsenteret i en form, der fortjener opmærksomhed af folk, der beskæftiger sig med arbejdsmarkeds- eller uddannelsesmæssige spørgsmål.

Undersøgelsen omfatter imidlertid kun 1980 og giver således et øjeblik-billede, men ikke en tidsmæssig udvikling.

I Uddannelse, erhverv og beskæftigelse
af Nils Groes, Hans Hummelgaard og Ka-

ren Rested, (1984) har det været muligt at fremskaffe data om de beskæftigedes uddannelsesmæssige baggrund for 2 år – nemlig årene 1980 og 1981.

En del af rapporten er derfor en videre udvikling af de resultater, der forelå i arbejdspapir nr. 18, således at det har været muligt at beskrive en – omend begrænset – tidsmæssig udvikling vedrørende de beskæftigedes fordeling på uddannelsesmæssig baggrund.

I publikationen belyses sammenhængen mellem erhvervs-, og uddannelses- og beskæftigelsesudviklingen for hele landet og henholdsvis hovedstadsregionen samt Sønderjylland, og man søger at belyse de enkelte uddannelseskategoriers fleksibilitet på arbejdsmarkedet med baggrund i de foreliggende data fra 1980 og 1981.

Den foreliggende publikation er interessant i forbindelse med uddannelsesplanlægning, idet det emne, der tages op om arbejdskraftens fleksibilitet er vigtigt i forhold til, hvorledes et fremtidigt uddannelsessystem bør dimensioneres.

Det er imidlertid et spørgsmål for mig om 1 år ikke er en for kort erfaringsperiode til at drage alt for håndfaste konklusioner om det på langt sigt.

Afslutningsvis vil jeg bemærke til de 4 ovenfor beskrevne publikationer, at de hver for sig bidrager som brikker til en mosaik om arbejdsmarkedet, og at det altid er med en vis forventningens gys og spænding, at jeg læser en ny publikation fra instituttet, idet der er bid i de konklusioner instituttet drager med baggrund i det datagrundlag, det nu engang er muligt at stable på benene.

Peter Petersen, Esbjerg

Grænselands-dagbog

ved FR. RUDBECK

SYD FOR GRÆNSEN

1. august: EF-valget i Slesvig-Holsten ville omregnet til et landdagsvalg give følgende landdagssammensætning: 38 CDU, 31 SPD, 6 grønne lister og 1 SSV.

2. august: Til en debat om, hvorvidt SSV fortsat er politisk nødvendig, efterhånden som Kiel imødekommer stadig flere af SSV's ønsker, skriver Flensborg Avis, at samfundspolitisk er der i øjeblikket mange problemer i Sydslesvig, som kun SSV tager sig af ikke mindst omkring spørgsmålene energiforsyning og energiproduktion.

I følge forbundsbudgettet for 1985 vil Slesvig-Holsten i forbundstilskud kunne regne med ialt godt 750 mill. DM. Det beklages i Kiel, at tilskud til skibsbyggeri er reduceret. På alle øvrige poster er der væsentlige stigninger.

4. august: I forbindelse med bysneringen i Flensborg indvies i Nørregade »Håndværkergården« efter en omfattende restaurering.

7. august: Samtidig med en kraftig udlånsstigning til 525.947 i hele landsdelen, ankes i beretningen fra Dansk Centralbibliotek over den tiltagende stagnation i tilskud fra sydslesvigske amter og kommuner, der visse steder giver sig udslag i direkte nedskæringer.

CDU-landdagsmedlem Max Stich, Flensborg, udnævnes til parlamentarisk statssekretær under Kulturministeriet for afdelingen ungdom og idræt.

Der åbnes en ny motorvejsbro over Kiel-kanalen, som parallelt med den gamle Levensåbro skal sikre en mere flexibel trafik ind til Kiel fra det nordlige opland.

8. august: Sekretær ved Dansk Generalsekretariat Dieter Lenz afløser Rolf Lehfeldt, der har overtaget posten som landssekretær for SSV som Karl Otto Meyers videnskabelige assistent.

I EF-parlamentet vil det i Slesvig-Holsten valgte parlamentsmedlem Leo Späth forelægge en erklæring om vedtagelse af en europæisk folkegruppelov, som skal beskytte alle nationale og etniske folkegruppers kulturelle, sociale og politiske arbejder og sikre dem ret til at bruge deres eget sprog i samfundsmæssige og økonomiske forhold og overfor domstolene. Flensborg Avis finder forslaget udmærket og håber, det vil føre til, at også den slesvigholstenske landsregering indfører dansk og frisisk undervisning for sine embedsmænd.

10. august: Dansk Skoleforening for Sydslesvig vælger fliselægger Holger Christiansen, Ellund, som ny formand.

16. august: Der indledes en udveksling mellem den tyske marineskole i Flensborg-Mørvig og Den kgl. danske Søofficersskole i København.

17. august: Mindre gæld, færre subventioner men også færre investeringer og dermed færre arbejdspladser er hovedindtrykket af det landsbudget på 10,8 milliarder DM, der forelægges landdagen.

Forskelle mellem dansk og tysk lovgivning er godt tolv år efter etableringen af den dansk-tyske fjordkommission stadig den største hindring i bestræbelserne for at forbedre vandkvaliteten i Flensborg fjord.

18. august: Det vækker bekymring, at fodboldafdelingen i en af Flensborgs største

danske idrætsforeninger »Stjernen« er den forening indenfor SdU, der har flest spillere uden særlig tilknytning til det danske mindretal.

22. *august*: SSV's byrådsfraktion i Flensborg ser i landsregeringens tilbud om regionalstøtte en ny mulighed for at genoptage tanken om oprettelse af et teknologicenter i byen.

I Egernførde afviser det danske byrådsmedlem Hans-Jørgen Petersen at deltage i indvielsen af et nyt rådhus, hvis Slesvig-Holsten-sangen synges.

23. *august*: Med Paul Hertrampfs valg som 2. borgmester i Flensborg, rykker Rolf Lehfeldt ind i magistraten, mens rådmænd Hans Olaf Christensen afløser Hertrampf som formand for det kommunale byggeudvalg. Samtidig indtræder fru Oda Reusche som nyt SSV-medlem i byrådet.

24. *august*: For at fremme interessen for sydslesvigske kunstnere og øge mulighederne for de skabende kræfter indenfor mindretallet, opfordrer fhv. gymnasielærer Poul Svensson i Flensborg Avis påny til skabelsen af en sydslesvigsk billedsamling.

25. *august*: Den danske skoleklasse, der i over seks år har haft til huse i en tysk skole i Kiel, flyttes til Pries, hvor den får overladt nogle skolelokaler i den tyske Fritz-Reuterschule.

På Flensborg Avis's generalforsamling oplyses, at regnskabet er forbedret, men abonnementstallet er faldet især nord for grænsen, hvor der noteres en nedgang på 96, mens tallet er stabilt syd for grænsen. Det samlede oplagstal er 6607. Det fremhæves på generalforsamlingen, at tiden næppe er inde til at tænke på udgivelsen af en særlig tyskskrevet dansk avis.

26. *august*: I anledning af 60-året for rejs-

ning af Genforeningsmindet på Ejerbavnehøj afholdes et stævne, som overværes af dronningen; statsminister Poul Schlüter og landdagsmand Karl Otto Meyer taler; begge understreger de folkelige møders fortsatte betydning.

Planerne omkring nybygningen ved Dansk Centralbibliotek i Flensborg møder modstand, idet fredningsmyndighederne i Kiel ikke finder tegningerne i overensstemmelse med de facadeplaner, der arbejdes med i Nørregade i Flensborg.

31. *august*: De danske skoler i Sydslesvig besøges ved det nye skoleårs begyndelse af 5680 elever mod 5842 sidste år. Antallet af nye elever er 460 mod 467 i fjor.

NORD FOR GRÆNSEN

5. *august*: I forbindelse med en Hærvejsmarch genåbnes to gamle Hærvejskroer, Ellekro og Klejnbjerg kro – dog kun for én dag.

Danksindede Sønderjydske Krigsdeltagere holder deres årsmøde i Åbenrå. Foreningen tæller endnu 186 medlemmer fordelt på 26 afdelinger. Desuden findes vel yderligere ca. 100 dansksindede veteraner fra første verdenskrig. Som søn af en nu afdød sønderjysk krigsdeltager sender statsminister Poul Schlüter en hilsen til stævnet.

8. *august*: Med store betænkeligheder giver Sønderjyllands amts planlægningsudvalg et betinget ja til oprettelsen af 150 ha stort landbrugs-udstillingsareal ved Fredsted ned mod Haderslev Dam.

I overværelse af dronning Ingrid fejrer Åbenrå Skyttelaug sit 250 års jubilæum.

11. *august*: Ialt 26 danske og tyske udstillere deltager i dette års kunstudstilling, Grænselandsudstillingen, i Sønderjyllands-hallen i Åbenrå.

I anledning af 40-året for ibrugtagelsen

af Frøslevlejren holdes et stævne, hvor adskillige af de i sin tid internerede mødtes.

15. august: Resultatet af den dansk-tyske grænsekommisjons besigtigelse af landegrænsen blev, at for første gang siden 1920 forlængedes grænsen. Det sker med ialt 1400 meter mod vest ved det fremskudte dige. Grænsens samlede længde er herefter 69 km.

I en redegørelse om det tyske mindretalssekretariats første år skriver redaktør Siegfried Matlok, at det navnlig har vist sig værdifuldt med et godt forhold til de nordslesvigske folketingsmedlemmer, hvilket også har bidraget til løsningen af en række for mindretallet vigtige problemer. Bl.a. er det lykkedes over tipsmidlerne at få 35.000 kr. til rekreatiohjemmet Quickborn i Kollund.

Kreditforeningen Danmarks Fond for særlige formål bevilger til ni forskellige formål i Sønderjylland ialt 85.000 kr.

16. august: Under et møde på Haderslev kaserne med sønderjyske folketingsmedlemmer rejstes spørgsmålet, om kasernen fremtidig skal stå halvtom eller huse 500 værnepligtige. I øjeblikket er belægningen 170 værnepligtige, tilhørende Kongens Jyske Fodregiment, mens Slesvigske Fodregiment tæller knap 100 mand.

Programrådene i Ribe og Sønderjyllands amter opfordrer enstemmigt Radiorådet til at lade TV Syds forsøg fortsætte, og man mener, at Danmarks eneste regional-TV fortsat bør have hjemsted i det syd- og sønderjyske område.

En ny turistrute åbnes mellem Årøsund og Flensborg.

18. august: De tyske skoler i Nordslesvig besøges ved det nye skoleårs begyndelse af 1338 elever mod 1364 sidste år. Antallet af begyndere er steget med 3 til ialt 100.

En undersøgelse foretaget af Grænsere-

gionsforskningsinstituttet i Åbenrå viser, at hver tredje sønderjyde ser TV-Syd.

Den økonomiske rådgiver for Provins-handelskammeret, professor Svend Aage Hansen, mener at diskussionen om Storebælt-broen alt for meget præges af myter; hverken samfundet og især ikke erhvervs-livet har råd til at undvære broen.

24. august: Også de danske skoler i Nordslesvig rammes af nedgang i børnetallet. I Rødding kommune er elevtallet siden i fjor faldet med 174 fra 1914 til 1740.

25. august: Udgravninger af bopladsen ved Jels bekræfter, at der har boet mennesker på dette sted for 11.000 år siden, og geologerne mener, at dermed kan Danmarks historie føres 1000-1500 år længere tilbage.

26. august: Til et forslag fra lærer H. E. Sørensen, Skærbæk, om at flytte Istedløven til Bov, stiller både Bovs borgmester og amtsborgmesteren sig yderst skeptisk. Amtsborgmester Kresten Philipsen mener, at den måske kunne opstilles ved Sønderborg Slot.

27. august: Under en meningsudveksling mellem repræsentanter for det tyske mindretal og CDU-landdagsfraktionen henvises fra tysk side til, at der i Nordslesvig stadig ikke er fuld ligeberettigelse for det tyske mindretal, og CDU vil gerne hjælpe de tyske nordslesvigere med at opnå denne ligeret.

Menighedsrådsvalget i november bliver en ny styrkeprøve, hvor der skal sættes kraftigt ind for at bevare de tyske menighedsrådsmedlemmer, understreges det på flere mindretalsmøder.

31. august: Hverken for officiel flagning eller til en halv fridag på afstemningsdagen findes der et gyldigt grundlag, svarer Sønderjyllands statsamt på en forespørgsel fra Åbenrå kommune. Men det står dog enhver frit for at hejse flaget.

OUGAARDS

Boghandel

Vi har altid det bedste af den nye og den ældre litteratur på hylderne

Haderslev - Tlf. 52 25 71

Alt i kontorudstyr

P. J. Schmidt A/S
Vestergade 14, 6500 Vojens
Telf. (04) 54 12 26

Ladelund Landbrugs og Mælkerskole

Brørup station

Læs Grænseforeningens blad

GRÆNSEN

Fire numre om året: 20 kr.
Bestilles hos
Grænseforeningen,
Peder Skrams gade 5,
1054 København K.
Tlf. (01) 11 30 63

En lokal bank
har mange fordele
- derfor
SYDBANK
- den sønderjyske bank

BOGTRYK . OFFSET . BOGBIND

Th. Laursens Bogtrykkeri A/S

Nørremarksvej 84, Tønder, tlf. 72 15 50

Sønderjyllands Lånekasse

Nørregade 21 . Haderslev . Telefon (04) 52 66 33

Kontortid: kl. 9-12

ANDELSBANKEN

Sønderjyske afdelinger

Grænselandets liv
Grænselandets sang

møder De i

Jydske Tidende

Syd- og Sønderjyllands store blad

A/S Sønderjydsk Frøforsyning

Frøavl & Frøhandel

Aabenraa

Selskabs- og udflugtskørsel

Ruteautomobil-Aktieselskabet

for Haderslev Amt og By

Haderslev, tlf. (04) 52 38 55

Mød
Bankrådgiveren i
PRIVATbanken

Jydernes
egen
kreditforening...

JYLLANDS
KREDITFORENING

6100 HADERSLEV: Astrupvej 13
Tlf. (04) 52 70 00
6950 RINGKØBING: Hørningvej 3
Tlf. (07) 32 01 11
8900 VIBORG: Sct. Mathiesgade 1-3
Tlf. (06) 62 33 33
9100 AALBORG: Boulevarden 43
Tlf. (06) 12 38 77
8260 ARHUS-VIBY J.: Borgvold 16
Tlf. (06) 14 88 00

**ALM.
BRAND**
AF 1792

TEGNER AL
FORSIKRING

Branddirektoratet i:

GRÅSTEN
Ahlefeldvej 10
Tlf. (04) 65 17 67

SKÆRBÆK
Tøndervej 12
Tlf. (04) 75 22 75

HADERSLEV
Nørregade 23
Tlf. (04) 52 07 66

OVE ARKIL A/S
CIVILINGENIØR - ENTREPRENØR
HADERSLEV

Sønderjysk Månedsskrifts redaktionsadresse:

H. P. Hanssensvej 9, 6100 Haderslev, tlf. (04) 52 17 37.

Ekspeditionens adresse:

Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Åbenrå.

Tlf. (04) 62 46 83. Giro 504 26 82.

Redaktion:

Bibliotekar Jane Bossen, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 6340 Kruså.

Cand. polit. Inger Bjørn Svensson, H. P. Hanssensvej 9, 6100 Haderslev.

Tlf. (04) 52 17 37. (ansvh.)

**IDRÆTSHØJSKOLEN
I SØNDERBORG**

Højskole med lederuddannelse i gymnastik, boldspil, atletik og svømning.

Sommerkursus for kvinder og mænd 3. maj–28. juli.

Vinterkursus for kvinder og mænd 3. oktober–28. marts.

Skoleplan sendes.

Telefon (04) 42 18 48

Hans Jørgen Nielsen

SØNDERBORG HANDELSSKOLE

Sdr. Landevej 30 – Tlf. (04) 42 55 25

Værksted for arkæologi og kulturhistorie

Studier af sønderjyske fortidsminder – Aktiv deltagelse i udgravninger – Indsamling af folkeminder – Medvirken i udstillingsarbejde.

Arbejdet ledes af mag. art. Birgitte Wistoft.

Lange kursus: 2 måneder januar–februar, 3 måneder marts–maj, 5 måneder januar–maj.

Korte kursus juni–november.

Løgumkloster Højskole, 6240 Løgumkloster

Tlf. (04) 74 40 40, kontor mandag–fredag kl. 10.30–13.00

DANEBOD HØJSKOLE – ALS

4 ell. 8 måneders kursus fra september

4 måneders kursus fra januar

Tlf. (04) 46 41 12

Mogens Hemmingsen

GRAM
KØLEANLÆG

BRØDRENE GRAM 1/2 • VOJENS

**Vi skaffer
penge
til huse**

XD
**Kreditforeningen
Danmark**

Distrikt Sønderjylland.
Storegade 31, 1. Postbox 103.
6200 Åbenrå. Tlf. (04) 62 74 00.

Sparekassen

Sydjylland